

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ

КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Борис ГРІНЧЕНКО
Христина АЛЧЕВСЬКА

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА...

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ

КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

**Борис Грінченко
Христина Алчевська**

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

**Упорядник
*Людмила Огнєва***

**Всеукраїнська культурно-освітня
Асоціація гуманної педагогіки
2019**

Борис ГРІНЧЕНКО, Христина АЛЧЕВСЬКА

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА,

Редакційна група:

*Бак Вікторія, Огнєва Людмила,
Первак Майя, Салієнко Ніна*

Упорядник, автор приміток
та перекладач з російської,
Людмила Огнєва

Коректор
Майя Первак

Від редакційної група

Висловлюємо щирю подяку Ігорю Корнацькому, завідувачому відділом Бахмутського краєзнавчого музею, за важливу інформаційну допомогу.

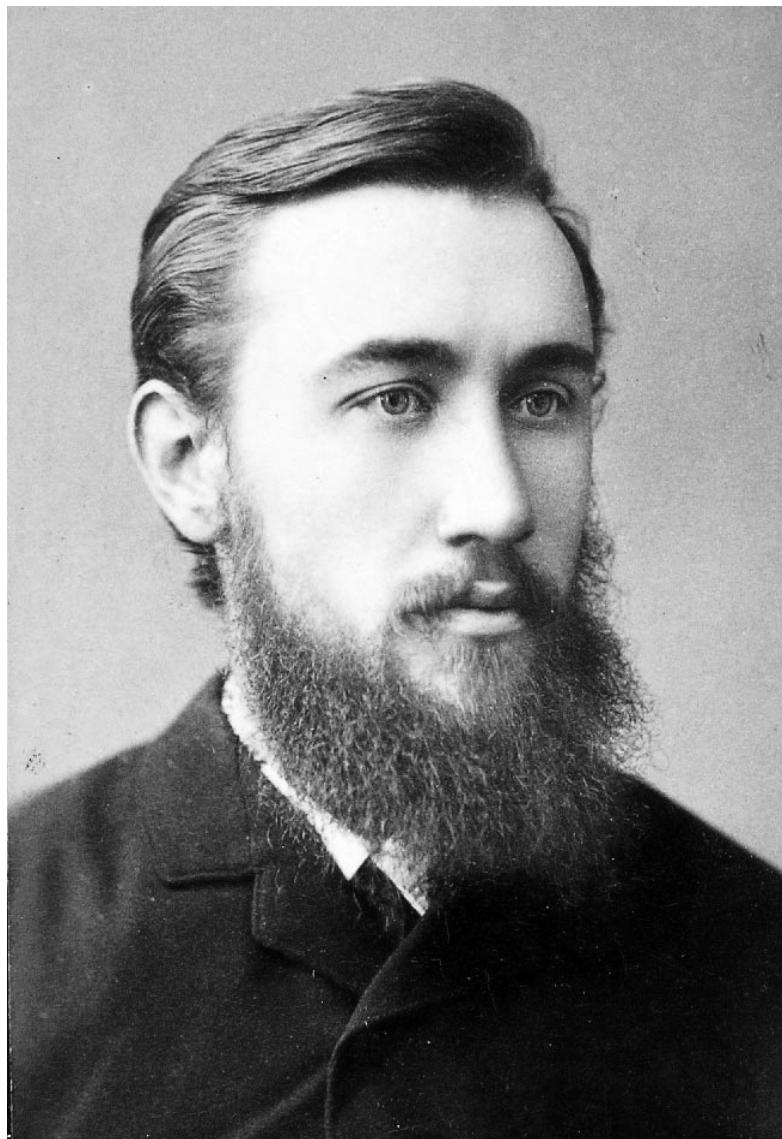
Борис Грінченко, Христина Алчевська. Ще не вмерла Україна. / Упорядкування, переклад, примітки Л. Огнєвої / Всеукраїнська культурно-освітня Асоціація гуманної педагогіки. – 2019, - 98 с.

Значну частину збірки «Ще не вмерла Україна» складають наукові дослідження відомого педагога Бориса Грінченка, його поетичні та прозові твори, котрі не втратили актуальності в сучасній українській школі.

До збірки також увійшли спогади Христини Данилівни Алчевської про організацію народних шкіл в Україні. Перед читачами постає образ жінки сильної духом, що віддала своє життя служінню справі народної освіти.

ISBN 978-617-7371-49-5

© Борис Грінченко, Христина Алчевська
© Людмила Огнєва, упорядник
© Всеукраїнська культурно-освітня
Асоціація гуманної педагогіки

БОРИС ГРІНЧЕНКО

Алчевська Х. О.
Плугатар ниви молодії¹

Присвячено Б. Грінченку

Мені здається, все те снилось:
Висока скеля, і степи,
І гай, і пишная діброва,
І знов дитячі вільні сни...
А в них так щиро і сердечно
Лунав громади рідний спів,
І заливався соловейко
В повітрі легкому степів.
І знов сіяли в небі зорі
Над домом тим, де жив колись
Плугатар ниви молодії,
Де тихі бесіди велись...
І знов душі моєї крила
Зненацька білі одросли,
І з криком щастя полетіла
Я на далекії степи...
І там, де сонце закотилось
Над ясним обрієм степів,
В обіймах волі степової
Розлягся мій свободний спів!

¹ Христя Алчевська. Твори. / Дніпро, Київ, 1990, с. 75-76

Плевако М.
Вчителювання (1881 – 1893)²

„Кожен повинен боронити свій край, не
жаліючи свого життя”.

„Там між людьми, що повиті сльозами,
Там знайду місце й долю єдину –
Долю робітника без одпочину!”

Писарюючи в казенній палаті, Грінченко однак всіма силами своєї душі рвався до іншого діла, до живої й пекучої справи, – і за таку справу вважав він освіту рідного народу. Добре розумів Грінченко, що багато він не зможе зробити на селі, але хоч невелику користь комусь принесе, особливо, як працюватиме десь в українському селі. Позаяк в школах на Вкраїні вчать мовою московською, то й Грінченко мусив учить дітей тією ж такою мовою. Але коли потрапляв він в українські села, то поруч з обов’язковою московською, вчив він дітей рідною їм, українською, криючись від начальства. А вчителювати й без того було важко. Люди не встигли ще стати на ноги після довгої й тяжкої неволі-кріпацтва, злидні й темнота панували по селах, а всілякі мудрі люди, що глитами, „кулаками” звано їх (ще й досі не перевелись вони на лихо людям), визискували бідний народ, мов тенетами путаючи його, напосідаючи на його з усіх боків.

Тому й життя селянське малював Грінченко темними фарбами. Так, у своїй вірші „Смутні картини” він каже:

„Убогії ниви, убогії села
Убогий, обшарпаний люд, -
Смутні картини, смутні – невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.
Не став би дивитись, схотів би забути,
Так сили забути нема:
То рідні села, то рідні люди.
То наша Вкраїна сама!...”

І болячи тяжко душею, швидше хотів він одержати посаду народного вчителя, на яку вже подав прохання, швидше хотів поїхати на село, де так потрібна була поміч освіченої, рідної селянам людини, де так треба було сіяти зерна правди й просвіщати розум селянський світлом грамоти...

Нарешті року 1881-го трапилась Грінченкові давно ждана посада сільського вчителя в селі Веденському Зміївського повіту під Чугуєвом на Харківщині по 10 карб. плати на місяць. З радістю поїхав молодий учитель на село, з запалом взявся до любої роботи – навчання дітей.

Та, на лихо, школа була в великоруському селі. Тяжко було це молодому вчителю, але що ж мав робити? Почав учить хлоп’ят-москальчат. А вчити було так важко! Школа, в якій почалося вчителювання Грінченкове, була така маленька хатка в одному будинкові з волостю, з побитими шибками, з розваленою грубою, з повибиваною земляною долівкою. Хатка була така мала, а охочих до вчення дітей проте було так багато, що до обіду в школу приходила тільки частина дітей, друга ж частина вчилася по обіді.

Отже, Грінченкові доводилось працювати з дітьми цілий день. Сам він обідав чи вже вечеряв геть-геть увечері і вечеряв до того ж те, що сам наварить.

Бо спробував харчуватися на селі в одній жінки, московки, та дуже недобре вона варила, то й довелося самому варити. Маючи усього 10 рублів на місяць, Грінченко не тільки сам харчувався, але й школярів годував своїми немудрими стравами – кулішем із салом та печеною картоплею.

² Життя та праця Бориса Грінченка / М. Плевако. – Харків: Вид-во ім. Бориса, 1911, с. 19-32

Грінченко мов рідний батько був школярам – ласкаво поводився, привітно розпитував дітей про їхнє життя й оповідав про все, що їх цікавило. В часи відпочинку він збирав круг себе школярів, і в той час, як варився куліш або пеклась картопля, Грінченко оповідав дітям про щось з науки, з життя й слухав дитячі оповідання, пригоди, казки тощо. Але у цьому селі Грінченко пробув недовго, одну зиму, бо школа була така невпорядкована, що її саме начальство скасувало. У ній навіть од дощу або од снігу не можна було сховатись.

Та не це найбільше смутило Грінченка, а те, що школа була не в українському селі, а йому ж так хотілося працювати серед свого рідного народу.

„Щасливий ти, Йване, – писав Грінченко з Веденського до свого товариша вчителя, – маєш змогу робити для свого люду, вчити по-українському... ну, та я тут довго не засиджуся, не далі кінця шкільного року, а то буду прохати, щоб мене перевели у другу школу”.

Зваживши на прохання Грінченка, переведено його в інше село, Тройчату, або Єфремовку, того ж таки повіту. Це село було теж московське, але, на радість Грінченкові, стояло воно як є на межі з Полтавщиною, поруч з українським селом Чунишиною або Семенівкою; між ними був тільки вал та лісок. І отут-то й виявляється велике завзяття Грінченкове: щоб перевести в життя колишні мрії свої про працю на користь рідному народові, щоб вивчити мову українську з уст самого народу й ближче придивитися до його життя, молодий учитель зважився оселитись між українцями у Полтавському селі Чунишиній. За 50 коп. на місяць він примостився у куточку між хазяями в одній хаті з квочками, ягнятами й телятами по ночах, і з цього села ходив у Тройчату у свою школу (верст зо 3); і ходив він у дощ, у мороз, у всяку неgodу, хоч у Тройчатій при школі була й квартира для вчителя.

Але і в Тройчатій учителював Грінченко тільки один рік. Після літніх учительських курсів у Змієві року 1883-го Грінченка переведено вчителем у гарну двохкласну міністерську школу, знов таки московську, в село Олексіївку Зміївського повіту, а вже звідси через одну зиму пощастило йому перейти завідуючим школою в українське село Нижню Сироватку Сумського повіту на Харківщині. До речі згадати, що 10-го лютого (февреля) року 1884-го Грінченко одружився з учителькою з Богодухівського повіту (на Харківщині) Марією Миколаївною Гладиліною, з якою довелось йому зустрітись на вчительських курсах в Змієві (влітку року 1883-го). З того часу Грінченко не був уже самотнім на своїм шляху тяжкої праці – дружина була йому вірним другом і щирим помічником. Під впливом свого чоловіка вона теж стала до праці й пише книжки для народу, підписуючись вигаданим прізвиськом Марії Загірньої.

В Нижній Сироватці Грінченко вчителював у гарно впорядкованій двохкласній школі й радий був, що нарешті він працює серед свого рідного народу й задля його. Та не довго довелось радіти Борису Дмитровичу. В школі він зустрівся з сільським „батьошкою” та другим учителем, котрі не давали йому спокою. Вчитель цей був звичайненький собі п’яничка, а піп хотів верховодити в школі й на тих учителів, що не подобались йому, писав доноси до вищого шкільного начальства.

Попові тому не подобалось дуже, що Грінченко не давав йому над собою панувати й що він гарно поводився з школярами – не ставив їх навколішки, не оставляв без обіду тощо. І от, щоб усунути Грінченка з школи, він написав на нього щось із 20 брехливих та безглузких доносів. Грінченко не звертав уваги на ці безсоромні доноси, але восени року 1885-го одержав повідомлення про те, що його переводять в іншу школу. Грінченко не схотів їхати в інше село, кинув на деякий час вчителювання й поїхав до батька на хутір, щоб відпочити трохи від тяжкої праці на селі.

А в кінці 1885-го року подався Грінченко в Херсонщину і півтора року працював там як статистик губернського земства, тобто їздив по селах та городах і збирав для земства всякі відомості з життя народного. В листах до своїх товаришів писав Грінченко, що статистична робота сушить його й забирає дуже багато часу, і що йому бажається більш живої роботи – видно, що тягло його знов до вчительської праці. Справді, восени року 1887-го подружжя Грінченків переїхало до Катеринославщини знов-таки учителювати – саме в село Олексіївку Слав’яносербського повіту.

Працювати Грінченкам довелося в гарній школі відомої діячки на полі народної освіти Х. Д. Алчевської. Школа та була зовсім не така, як інші, що в них працював Грінченко. Один з школярів Грінченка так описує ту школу: „З заходу на північ побіля річечки стоїть сіра, крута повирублювана скеля. Під скелею з обох боків річки зелений гай, а далі на схід сонця з зеленого гаю виглядає кам'яний сірий будинок, в якому (жив) Борис Дмитрович. Далі на шпилечку стоїть кам'яна, кругом з вікнами, залізом зеленим покрита пишна світлиця – це школа, у котрій Б. Д. учителював, учив хлопців і дівчат грамоти і як треба на білому світі жити, що добре – робити, а худе кидати, ухилятися від нього і не знайомитись з ним ніколи". Школа була добре впорядкована. До Грінченка в цій школі був такий учитель, що готувався на диякона, тому й вчення справжнього в школі не було. Подружжя ж Грінченків до свого діла ставилось надзвичайно щиро. Через короткий час після того, як вони почали працювати в Олексіївській школі, школа ця вважалась за найкращу в цілому повіті. Для школярів та селян склали Грінченки гарну українську книгозбірню, до якої стягли все, що могли дістати українського, а коли цих книжок було мало, почав Грінченко складати збірки з нових та старих українських письменників. А робити те було дуже важко, бо ж доводилося йому власноручно писати друкованими літерами цілі книжки й потім самому ж і опрацювати їх. Але ні перед чим не зупинявся Грінченко, коли знав, що праця його піде на користь рідному народові.

В тій-таки Олексіївці довелося Грінченкові грамоти вчити й дочку свою, згодом відому письменницю Настю Грінченківну, що упокоїлась року 1908-го. З перших років життя свого не чула Настя ніякої мови, крім своєї рідної, от же й хотілося дуже Грінченкові вчити її мовою українською – та біда, не було по чому вчити. І от Борис Дмитрович складає для неї граматку, а потім і читанку, і то ж все друкованими літерами пише. Окрім цього, аби виховати як слід свою любу доньку, він так само „видає" для неї дитячий журнал „Квітку", і в журналі тім містить всякі оповідання, вірші, додає до того ще й малюнки, аби тішилось та вчилася дівча. Засне Настуся, а стомлений батько сидить та пише журнал той, щоб дочка, прокинувшись раненько, побачила на столі готовий, „видрукуваний" примірник „Квітки" й хапаючись, радіючи, почала уважно читати його. Але не сама „Квітка" виходила в Олексіївці. Так само й маленька Настуся видавала батькові журнал „Зорю", так само й школярі писали й видавали журнал „Думку", в котрому містили свої твори – вірші, оповідання, тощо. Цілих 6 років учителював Грінченко в Олексіївці. Після того, не погодившись де в чому з попечителькою й, крім того, не маючи змоги вчити далі Настю на селі, він виїздить до Чернігова, й з того часу назавжди кидає вчителювання.

Неабияк працював Грінченко на селі, неабияк й зробив задля народу українського. Усяка людина, що зустрічалася з Борисом Дмитровичем, знала його ласки, його уваги до себе й щирого совіту. З великою радістю і охотою допомагав він селянам, що звертались до його в якійсь справі: бувшим школярам своїм – книжками й газетами, а усім укупі – щирим та ласкавим словом. Тому всі ті селяни, що знали його, знали його навдивовижу щиро й невтомну працю, любов до народу, заховали в серцях своїх добру згадку про нього. „Дякою нас тоді люди згадають", – казав Грінченко, й справді, коли помер великий навчитель, „стражденник, син стражденника народна, кришталь з його кривавої сльози", кожному захотілося сказати щось із своїх споминів про нього, кожному захотілося своєю думкою, своїми словами вшанувати пам'ять його – цього славного письменника й гарної, щирої людини. А серед усіх споминів про Грінченка перше місце належить тим селянам-хліборобам, що за долю їх він страждав і боровся, а також бувшим учням його. В споминах тих виявляється велика любов їхня до небіжчика, а разом з тим показується й на те, за що саме любили його селяни, що він робив за для них. Найбільше споминів про Б. Д. мається з с. Олексіївки, де провів він останні роки свого вчителювання.

„Який жаль", – пише ще за життя Грінченка селянка Катря Е., – „що од вас нічого не чути. Я дуже скучила за всіма вами. Жду од вас листа, як Бога. Читаючи ваші книжки, я завжди плачу. Ніколи я не бачила таких людей, та, мабуть, і не прийдеться". Зачувши про смерть Б. Д-ча, так пише селянка М. Лознякова: „Кума ж то, любого нашого кума як жаль, що і не вимовно. Всі ми жаліємо. Я з тиждень як німа ходила, коли почула про їх смерть: ні

на книжку, ні на газету не могла глянути – зараз плачу... О, Боже милий, яка тяжка втрата!.. Та й часто кажу сама собі: занепадає в житті щастя моє, немов куски серця одриваються".

„В нашім не однім серці обізвалось горе", – каже та ж таки селянка, – „коли почули про смерть нашого дорогого кума, доброго брата, вчителя й наставника нашого на все добре. Заболіла голова, і в очах помутився світ, і кров неначе стала в жилах; нитку життя мов хто перерізав, як почула, що помер Борис Дмитрович".

Згадує вона й про науку Грінченка мову свою рідну шанувати й скрізь не соромиться балакати по-своєму, по-українському, одягатися в одержу українську й не ганятися за чужою, дітей своїх грамоти вчити, бо ж грамота світ до життя показує.

Про ту ж науку згадує й П. Коновалов: „навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої ми до його не знали, що вона у нас є; навчав жити просто, не лізти в пани, а жити – правдиво і чесно". Про те, як гарно поводився Б. Д. з селянами, що приходили до його за якимсь ділом, пише бувший школяр його Я. Безинський: „Було як прийде якого школьника батько або мати у латаному кожусі або свиті, то він зараз посадить на ступі рядом з собою та почне розпитувати – як живе, чим займається".

Надзвичайно гарно поводився Грінченко з школярами. В яку б школу не приїздив він, школярі дуже швидко привикали до його й любили його так, що жити без нього не могли. Кожному з них було великим щастям, коли Б. Д. згодом згадував про них та хоч зрідка листувався з ними.

Не багато радощів у хлібороба – за злиднями та горем, нужденністю не видко їх. Той же, хто, шануючи свого вчителя, уважний був до його науки, хто до самого серця приймав його слова й поради, той знав, як треба жити на світі, той знаходив своє щастя на землі – а щастя те було в тому, що грамотою в нього були очі розкриті на світ та діла людські...

Треба тільки побалакати з людьми, що знали Грінченка або хоч почитати листів їхніх, щоб узнати, який значний слід лишив він на селі і в душі мужика. Він навчив селян любити свій край та свою мову, – а це ж не малої ваги справа, бо той тільки зможе щиро полюбити народ свій та мову, хто має доброго навчителя, хто довго й багато міркує над цим. Ось що пише, наприклад, селянка М. Лознякова про те, як вона уперше побачила часопис, українською мовою писаний:

„Одного дня приносить із нашої школи моя дівчина газету „Рідний Край" – і що б же ви думали, як тільки я зраділа їй! Аж затрусилася, та і читаю заглавіє, і цілую її, і плачу – та вже далі й не сказати, чому серце раділо. Чи тому, що ніколи не бачила газети на рідній мові, чи тому, що людність на це подобішала, – бо все ж воно перешкоджувало на цій мові печатати!"

У другому листі пише вона й про „Кобзаря" Т. Г. Шевченка: „Не тільки я люблю „Кобзаря", а й другі; коли хто візьме його читати, то не хоче з ним розставатися, хоч і цілий рік. Коли ж він написаний начебто яким пророком і месником за рідний край!"

Добре зрозумів Бориса Грінченка селянин із Чернігівщини Г. Одинець, і ось як оцінював значення його і величезну вагу в розбудженні свідомості серед українського народу: „Ти забачив нашу темноту, наше убожество і з тяжким болем сказав: „убогії ниви, убогії села"... Ти пішов нам на поміч, ти подав не одну руку, ти оддав, що мав. Ти всього себе присвятив для темного брата– селянина... Ти не лякався праці до самої домовини. Вірив і кріпко вірив, що пройдена тобою вузька, терниста дорога зробиться широким шляхом до нового життя українського села. І ти не тільки шлях зробив, ти поставив стовпи по всіх перехрестках, показав на всі сторони, куди треба нести світло науки. Ти підійшов до високої гори і оглянувся кругом, ти вбачив, що пройдений тобою шлях уже не самотній, а що по йому йде багато братів і сестер. І на кожній дорозі уже хтось іде. Ти став, задумався, що треба зробити огнище, де б оця молода сім'я могла гуртувати свої сили і завзяття, і ти це зробив. Ти заложив підвалини нового будинку, – це була „Просвіта". Ти зібрав докупи тих, що блукали самотні на роздоріжжі, і не знали, на яку ступити.

Ти дав раду, якою дорогою треба йти до своєї мети, і всі пішли під твоїм проводом, – але не все справдилось. Не витримала велетенська сила борця, захитався і став сохнути великий дуб. Помітили це всі і з великим сумом дивилися на Батька, бо всяк почував, що вороття не може бути. І ти вмер...

Ні! ти не вмер. Ти тільки скинув із себе те, що тобі заважало, лишив землі останки, те, що в неї взяв, а ти, твій дух, твої твори воскресли у цей день, як ховали твої останки. Ти воскрес і дійсно воскрес і будеш жити між народом, поки буде світити сонце на Вкраїну. В той день, коли Ненька Україна убачить світ правди і науки, коли на нашій землі буде українська школа і слово живе стане лунати між братами, ти займеш перше місце серед тих, що все життя своє віддали задля темного брата гречкосія!"

Отже, смерть Бориса Грінченка – то є велика втрата для селянства, і втрату цю воно болюче відчуває. Горе та тугу свою воно висловлює устами багатьох селян-поетів, що вишанували пам'ять його своїми віршами.

Ось якого вірша написав селянин Данило Граділенко, почувши про смерть Бориса Грінченка:

„Наш батечку, голубчику наш рідний,
Ти, як сівач, на ниві нашій бідній,
І день і ніч насіння висівав,
Та все було так голосно співав –
Виказував сердешні спочуття
До нашого злиденного життя...
Наш Батечку! Правдиві, голосні
Для родини ти склав свої пісні,
А родина, – аж доки буде світ, –
Прийматиме твій добрий заповіт
Прийматиме! бо ти її любив,
А вмер – жалю та горя наробив"...

А ось ще один з таких віршів (селянина О. Черниша):

„Зажурилася небога
Ненька Україна,
Схоронивши на вік вічний
В домовину сина.
Він ішов шляхом тернистим
Завжди без упину
Й працював серед недолі
До свого загину.
В боротьбі за люд свій темний
Власну стратив силу;
Від надмірної роботи
Зліг він і в могилу.
Хоч і вмер, хоча й сховали
Із жалем та сльозами,
Але ж духом невмирущим
Буде він між нами!..."

Михайлович В.
Селянська пам'ятка про Грінченка.³

„Інше (зерно) ж упало на добрую землю, і дало плід, що посподив і ріс; і видало втридцятєро, у шістдесят і в сто раз". (Марк. IV, 8).

Сумна звістка про смерть Б. Грінченка докотилась і до тих сіл на Харківщині, де колись учителював небіжчик, і тяжким болем одгукнулася в серцях його колишніх учнів. Дехто з них обіззався листами до Марії Миколаївни, спочуваючи її тяжкому горю. Оті листи учнів Б. Грінченка та селян – то дорогоцінні документи, що свідчать нам, чого може досягти на селі чесна людина з добрим розумом та серцем та з непохитним бажанням добра своєму народові. Навіяні великою любовію до небіжчика, вони такі щирі, що іноді їх не можна читати без зворушення до сліз. „Кума ж то, любого нашого кума як жаль, що і не вимовно. Всі ми так жаліємо! – пише, наприклад, М. Познякова, жінка Петра Познякова, що сторожував при школі. – „Я з тиждень як німа ходила, коли почула про їх смерть: ні на книжку, ні на газету не могла глянути – зараз плачу... О, Боже милий, яка тяжка втрата!.. Та й часто кажу сама собі: занепадає в житті щастя моє, немов куски серця одриваються".

Яка ж причина такої приязні до небіжчика? На це питання єсть гарна відповідь у тих само листах, де окремі згадки з часів шкільної праці Б. Грінченка малюють нам надзвичайно симпатичний образ цієї гуманної людини, першорядного педагога, сівача добра і правди на селі, з його дбайливими, сердечними стосунками до школярів, з його простотою в поведінці та доброзичливістю до всіх, у кого була до нього яка справа:

"З заходу на північ, – згадує свої вражіння з школярського віку Яків Безгинський із с. Олексіївки, – побіля річечки стоїть сіра, крута повирублювана скеля. Під скелею з обох боків річки зелений гай, а далі на схід сонця з зеленого гаю виглядає кам'яний сірий будинок, в якому жив Борис Дмитрович. Далі на шпилечку стоїть кам'яна, кругом з вікнами, залізом зеленим покрита, пишна світлиця – це школа, у котрій Б. Д. учителював, учив хлопців і дівчат грамоти і як треба на білому світі жити, що добре – робити, а худе кидати, ухилятися від нього і не знайомитись з ним ніколи. Року 1889 довелося й мені почати ходити в школу, й дуже боявсь я вчителя, думав, що він дуже строгий та сердитий, але воно зовсім не так опісля вийшло: я побачив, що такого вчителя довго треба шукати, щоб знайти, бо він був такий добродушний та приємний до всіх без розбору школярів, що як згадаєш тепер про його, що він уже вмер, так серце й заболить".

Петро Коновалов докладніше говорить, чому саме вчив Б. Грінченко, що не вкладалося в рямця прийнятих по школах програм. Він „навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої ми до його не знали, що вона у нас є; навчав жити просто, не лізти в пани, а жити правдиво і чесно. Навчив нас читати по-українськи з своїх книжок, котрих у нього була ціла бібліотека і були писані ним самим печатними літерами. І досі я пам'ятаю, як от: „Квітка", – колядки се були розмальовані червоним і різним чорнилом, що нас, дітей, найбільше цікавило. А тепер нас, уже великих, цікавлять не ті квітки та візерунки, що змалу, а ті правдиві слова, що часто ти, дорогий наш учителю, промовляв до нас обездолених". Опісля наука в цьому напрямі велась через листи та книжки, що Б. Д. присилав своїм учням.

У Петра Коновалова склалась ціла бібліотека з книжок, подарованих йому Б. Грінченком, якої він дуже береже й доглядає. „На самі перепльоти, – каже він, – положив п'ять карб. і, поставивши на полицках, дивлюсь і радію, і згадував і дякував Борису Дмитровичу, і згадуватиму мертвого і дітки мої віки віків. Патрети по стінах українських письменників і гетьманів, позавішувані рушниками з написами: „учитеся, брати мої", – це все належить Борису Дмитровичу. Я знаю – не учителював би він у нас, не лежав би в моїй

³ Єфремов С., Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті. – Київ - 1910, "Вік". – с. 170- 176.

хаті „Кобзар" на столі. Я думаю, що де побував Б. Д., то скрізь оставив цінний і дорогий слід".

Про книжки, писані власною рукою Б. Грінченка „печатними літерами", згадує М. Познякова. „Рано й вечір і всякий слободний час пишуть було, – оповідає вона про Б. Грінченка, – а ще й людям кожному хотіли вгодити. Як заходились мого чоловіка грамоти вчити, списали граматку печатними буквами та ще й здоровенними кругом лиштовками гарнесенько пообводили, і давай мого Петра вчити". Це надзвичайний, єдиний, може, з історії педагогії факт, коли вчитель мусить друкованими літерами писати граматку для своїх учнів, бо друкована граматка українською, рідною учням мовою – то була річ заборонена...

В ті часи, коли майже всюди по народних школах на Україні дисципліну серед школярів учителі заводили системою всяких „заушень" і школяр не раз потерпав, знаючи, що за провину неодмінно „приложатся заушения и раны ему", – Б. Грінченко впливав на учнів силою слова, розумного навчання. „Згадую я часто й дивуюсь, – пише П. Коновалов, – як він нас учив і «не наказував, а ми були до його вчиття дуже розбещені, то нас і наказувано люто, всякими способами, а Б. Д. – нехай над ним земля пером - приїхавши до нас, зразу вгамував нас і наказання відминив". Коли школярі, бувало, в чому провинуватяться, то Б. Д. почне їх – „вговорять": „Хлопці! так робить, як ви робите, не можна, бо у нас із сього буде сварка, а де буває сварка, там нема ладу, а де немає ладу, там немає й добра; а прийшли ви вчиться добра й правди, то й треба слухатись, отоді тільки можна навчитись чого треба"... і хлопці слухались „без наказання".

Гарний лад установлено в школі, і наука пішла добре й успішно. Розум, любов до діла і значний педагогічний хист учителя зробили роботу легкою й приємною. Кращі методи науки, рівне поведіння вчителя зо всіма учнями, однаково чи то діти багатирів чи бідноти, бажання полегшити по змозі роботу менш талановитим учням і розумно використати енергію більш здатних до науки – ось риси, що характеризують працю Б. Грінченка-вчителя. Так обрисовує нам Б. Грінченка в своїй віршованій „жалобі на смерть" його колишній учень, Андрій Величко. Це той самий „дальній і бідний" школяр, що проживав у школі й без плати харчувався у Грінченків, коли Б. Д. учителював у с. Олексіїв Слав'яносербського повіту.

Години навчання чергувались з антрактами – "перемінами", коли школяреві вільно й побавитись. Б. Грінченко неодмінно бере участь у дитячих забавках, тут він рівний товариш з своїми вихованцями і діти линуць до нього, „мов утята на воді з уткою" (Я. Безгинський).

Було в школі біля топки
На ступі сидить
І дивиться в купу хлопців,
Кого б уловить.
Вхвате одного якого
Почина шутить,
На другого ще дивиться,
Як би ухватить.
Хлопці стоять кругом його
Купою й сміються,
Кожний хоче підійти,
Поближче, – аж б'ються
І він було всіх утіше,
Гарно побалака...
(Андрій Величко).

„Раз приходимо в школу, почали вчитись, – розказує Безгинський, якому спочатку вчитель здавався строгим та сердитим і який попервах усе дичився в школі, – ось повчились до великої перемінки, тоді вчитель каже: „Ну, першокласники, ходіть у городского м'яча?" Ми всі сторопіли, як вівці, та й думаємо: чи може це бути, щоб учитель з нами гуляв у м'яча? Коли він каже: „Чого ви дивитесь? Ходіть!" А третьокласники й другокласники кричать: Борисе Митровичу, ходіть з нами! – „Ні, гуляйте самі, а я погуляю з першокласниками". – Забрав нас усіх, повів за огорожу школи; як утка на річку утят; тоді

поділив нас на дві половини і почали гуляти у городового м'яча. Завеселіли усі школярі, погуляли дуже гарно, усі посмішнішали". Безгинському „і до школи стало веселіш".

За гульнею „у городового м'яча" усі були рівні, і Грінченко, було, підібравши поли,
Од м'яча тікає,
А той, що стоїть з м'ячем,
Сили набирає,
Грінченка, як більшого,
Зараз попадає...
(А. Величко)

Б. Грінченко „кожного ученика пильнував, чи не запачканий, чи сорочка чиста, чи не хворий він" (з листа П. Книшенка). А перед начальством (інспектором) заступався "за своїх учнів" (А. Величко).

Дитяче серце чутке на ласку і вдячне. Коли, було, кінчиться наука в школі й школярі розійдуться по літніх роботах, вільної години, як от у свято чи в неділю, вони збираються до свого вчителя побачитись, погомоніти або поспівати („на співку"), для чого знаходився і регент. Одвідував улітку Б. Д-ча його „самий дальній" учень А. Величко. Він приходив з сопілкою, зробленою з будяка, й награвав „в музику печальну" якої української пісні. Свої літні гостювання у Б. Грінченка А. Величко згадує з великою вдячністю.

Нагостююсь, одправляюсь
У свою путь дальню
А він у слід приказує:
„Іще в гості йди
І непременно сопілку
З собою носи".

Пам'ятне школярам Б. Грінченка і його людяне поведіння з їх батьками та й взагалі, зо всіма, хто приходив до нього. „Він нас рівняв з собою", – вихопилось покликом вдячності у П. Коноваленка.

„Було як прийде якого школьника батько або мати у латаному кожусі або свиті, то він зараз посадить на ступі рядом з собою та почне розпитувати – як живете, чим займаєтесь; а то ще й сам великого наставлення дасть, розкаже, як треба з людьми поводитись, як на світі жити" (з листа Я. Безгинського). То ж не диво, що як довелось родині Грінченків покидати Олексіївку, то всі за ними жалкували, що „не доведеться більше бачитись і так гарно про все гомоніти - про те, як треба на світі жити, і як люди на світі живуть по божій правді та як за це добрі люди їх поважають, і як раніше жили та як за це їх кохано і як тепер пам'ять їх кохають і славу про їх дуже звичайно поважають" (з того самого листа).

Б. Грінченко залишив учителювання, але зв'язки його з його учнями з Олексіївської школи не порвалися. Любов та почуття вдячності назавжди прив'язали до нього дітей. Починається обопільне листування між Б. Грінченком та його вихованцями школярами. Б. Грінченко допомагає їх дальшій освіті; колишні школярі вдаються до нього за порадою, просять гарних книжок, іноді й грошової допомоги. Листи од Б. Грінченка вони переховують, як святощі. „Ти ж мій любий учителю!.. то я було як получу од тебе листа, то було не знаю, де його й положить, – такий був радий, або книжечкам твоїм: було й роботу кину, хоч як ніколи, а почитаю хоч трохи" – згадує П. Книшенко.

З літами Грінченкові учні поставали розумними, чесними робітниками і, головне, не розвіяли марно свого духового надбання, а збагатили його і стали тими інтелігентами селянами, які становлять собою справжній фундамент культурності нації. Щира дяка за це належить небіжчикові Б. Грінченкові!

УРИВКИ З ДЕЯКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦЬ

Якої нам треба школи⁴

Давно вже тямущі люди говорять, що як учить дитину, то треба, щоб наука була тією мовою, якою дитина говорить змалку. Так кажуть і педагоги, люде, що добре тямлють науку про те, як треба доводити до розуму дитину.

Чому ж то так?

Коли вчити дитину нерідною мовою, то дитині треба спершу вивчити чужу мову, щоб добре розуміти науку. Зразу дитині треба робити два діла: і вчитися читати, писати та щитати, і вивчати чужу мову. Уже через це одно завсігди краще, щоб до науки вживати рідну мову. Та на сьому ще не край.

Якби у науці була своя мова, то весь час дитина вживала б на те, щоб набиратися знаннів наукових; а як дитина мусить ще й чужої мови вчитися, то вже їй дуже мало буде часу, щоб добувати ті знання. Через те та дитина, яка вчиться чужою мовою, завсігди менше знатиме, ніж та, що має науку мовою своєю.

Звісно, багаті люде, що мають спромогу довго вчити свої діти, вивчають їх так, що вони часом путяще тямлють і чужомовні книги. Але робочий чоловік не може так довго вчитися: у його й грошей на те нема, та й діти його завсігди в роботі. У багатих людей дітям одна робота: наука; а в бідних зовсім інакше. Візьмімо хоч селянина. Тільки дівчина хоч трошки піросла – вже вона нянька, або гуси чи телята пасе. А хлопець хіба не з самого малку все то в пастухах, то в погоничах, то на іншій роботі? Через те дітям робочих людей на науку остається дуже мало часу, вона в їх коротка. Значить треба зробити так, щоб за коротку науку така дитина могла якомога більше навчитись. Отут і стає на перешкоді чужомовна наука; бо більшу частину часу дитина повинна витратити на чужі слова, а не на знання. Тим то чужомовна наука не дуже дошкуляє багатих людей, а робочим людям вона непридатна: *робочим людям треба наука рідною мовою, бо тільки нею можна всього найшвидше навчитися.*

Через те, що багатий чоловік довго вчиться по всяких школах – у нижчій, у середній та в вищій – через те він уже в школі добуває собі стільки знаннів, скільки треба, щоб зробитися освіченим чоловіком. Робочий-же чоловік школу має коротеньку і через саму школу освіченим чоловіком зробитися не може. Коли він хоче знати більше, то вже йому доводиться самотужки вчитися, читаючи книги. Коли ж ті книги чужомовні, то дуже важко йому буде добувати собі з їх знання. Бо хоч і вчився він у школі, та чужої мови за короткий час не вивчиш, через те і розуміє такий чоловік чужомовну книгу погано, а часом то й зовсім не розуміє. Значить, і знаннів собі з таких книг він здобути не може і застається й довіку таким нетямущим, як і був. А як кому й пощастить дечого навчитися з тих книг, освітитися, то на це доводиться йому витратити стільки часу, положити стільки праці, що такою працею міг би він собі вдсятеро більш розуму добути, якби вчився й читав своєю мовою. І завжди робочому чоловікові трудно добути собі освіту, а через те серед робочих людей тільки кому-не-кому пощастить засягти тієї освіти.

Що цьому правда, те ми бачимо й у себе. У нас по школах учать не нашою рідною українською мовою, а московською (чи, як іноді її в нас по селах звуть, – панською). Дитині дуже тяжко вчитися, і вона мало чого навчається і скоро забуває те, що й вивчила. Часом буває така біда, що й читати забуває. Та як же б воно інакше й було? За чужою мовою поспіє дитина вхопити тільки крихточку знань. Треба б, щоб після школи дитина читала добрі книги та до тієї крихточки ще не нового знання докладала, – дак тут знов горе: московської мови дитина не могла до ладу навчитися, а книги, які їй доводиться читати, всі по московському. Дивиться в книгу хлопець або дівчина, через десяте п'яте розбирає, а

⁴ «Якої нам треба школи» // Громадська думка.-190 бр.-№2.- 1 січня; «Якої нам треба школи» II // Громадська думка.-190 бр.-№6.- 6 січня; «Якої нам треба школи» III / Громадська думка.-190 бр.-№7.-8 січня

більше так, що й ні. Трудно розуміти, – нема охоти й читати, – нудно. Так і покине дитина книгу. А як не читає чоловік, не вчиться далі, то забуває й те, що знав, і так темним і вмирає.

Друге те, що звичайно всяка наука дитячій голові важка. А тут іще як почати задурювати дитині голову тією чужою мовою, то дитина й зовсім очманіє. І через те ми й бачимо, що дуже часто після науки чужою мовою дитина хоч так-сяк і навчиться читання-писання, а розуму і неї в голові не то не прибуде, а часом і той, що є, запаморочиться. Бо наш розум так, як і наше тіло: як робити через силу, то пропаде й сила. Як через силу товкмачити в голову і науку, чужу мову, то й памороки голові заб'єш.

І справді ми бачимо таку річ, що завсідги діти, що вчать своєю рідною мовою, розумніші, більше і їх хисту й розумової моторності, ніж у тих, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку.

Тепер же що воно буде, як увесь народ отак завсідги навчати чужою мовою? Сей народ ніколи не буде такий навчений, ніколи не буде стільки знати, скільки знатиме народ, що має школу з рідною мовою. А як народ менше навчений, менше знає, то й йому трудніше й на світі прожити – так саме, як і кожному окремому чоловікові. Інші народи вже багато придбають собі добра – і в коморю, і в голову, – а сей народ усе остається позаду, усе живе бідно й погано, ніяких гарних порядків не може в себе завести, не може до-пуття ладу собі дати.

Хіба ж ми не бачимо сього й на нашому українському народові? Народи по інших державах давно вже завели в себе добрі порядки, а в нас вони хіба добрі? Інші народи живуть в достатках, а ми бідуюмо. Інші народи зазнають добра і втіхи, кохаючись у науці, в просвіті, у всяких умілостях (мистецтвах), а в нас найчастіша втіха – чарка. Звісно, ця біда залежить не тільки од поганої школи, а ще й від усяких інших справ, та все ж дуже тому лихові допомагає те, що ми темні, не знаємо куди треба йти та що саме треба робити, щоб завести в себе гарне, розумне й любе серцеві життя. А темні через те, що в нас наука поганенька, та й тієї поганенької ми не тямимо, бо вона чужою мовою.

Та й не тільки саме це лихо у нас. Ми всі знаємо, як тепер буває, що як навчиться дитина в школі перекручувати свою мову по-московському, то зараз уже й зажере носа: і батько в його дурний, і мати нетямуца, і сестри та брати недоумки, і начхати йому на сільське товариство, бо всі вони неuki. Він через школу так уже навчився думати, що освічений, учений чоловік може бути тільки з московською (чи то: з панською) мовою. Сам він тієї освіти має так багато, як кіт наплакав, і московської мови він не знає, а тільки калічить мову, мішаючи московську з українською, та він того не помічає. Він думає, що він дуже став розумний уже через те, що замісто як говорити *как*, а от батько, мати та інші селяни того не вміють, то він на їх поглядає згорда: він уже на панську лінію переходить, а вони – мужлаї! Отак і починається в сім'ї розладдя, сварка, – ми це раз-у-раз бачимо по селах. Хіба ж воно гарно? У сім'ї треба ладу та любові, а ся чужомовна наука призводить до безладдя та до сварки. Звісно, часом буває, що вивчений син і не величається, і не свариться з сім'єю, та се буває рідко.

Такого розладдя через неоднакову мову не буде по сім'ях тоді як школа вчитиме рідною мовою: тоді і школяр, і сім'я говоритимуть однією мовою, то й не буде такий школяр у сім'ї й на селі одрізаною од хліба скибою. Тоді він не гордуватиме селом, а як що добре вивчив і знає щось, то не величатиме нею тих, які її не мають.

Усе, що тут розказується, давно вже відомо серед інших, освіченіших за нас народів. Там давно вже зрозуміли, яка біда буває з чужомовною наукою, і через те завели в себе так, що дитина завсідги вчиться своєю рідною мовою, тією, якою вона говорить дома, так саме треба зробити й у нас. Треба, щоб по наших школах учено нашою рідною українською мовою, тією, якою наші діти говорять у своїй хаті з батьком-матір'ю. Треба, щоб українською ж мовою були й книжки до науки, та не до самої шкільної науки, а щоб усякі наукові книги були нашою мовою, щоб кожен маловчений чоловік легко їх розумів і міг придбати з їх собою яко мога більшої користі.

Про це вже давно розумніші люде у нас клопочуться. Про це не одного разу, а багато разів постановляли всякі українські земства й городські думи; про це говорили самі вчителі

на своїх з'їздах та по вчительських семінаріях; про це на всяких зборах, а освічені люде на всяких зборах, а останніми часами про це загомоніли й селяни: раз у раз доводиться читати по газетах (у «Хліборобі», у «Рідному Краї», в «Громадській Думці», в «Полтавщині» та по інших), як та або ся сільська громада списала «приговора», а в ньому, проміж іншим вимагає, щоб школа в нас була рідною мовою. Уже й робочі люде починають розуміти, як дуже цього треба.

Як заведеться така школа, то нашим дітям буде дуже легко вчитися, а наші діти пам'ятки і добре до науки беркі. А читаючи потім усякі книги й газети зрозумілою рідною мовою, вони добудуть собі таких знань, такої освіти, що вже знатимуть добре, як собі гарний лад дати і такий порядок у себе завести, щоб народові легко й щасливо жилося.

Це не добре, – скаже хто небудь, – та є тут одна біда. Треба ж нам знати закони, розуміти що до нас говорять у суді, по всяких канцеляріях, по земствах, а воно ж скрізь там говорять по московському та так-же саме й закон пишеться. Тепер хоч чоловік і не дуже тієї мови навчився в школі, та може хоч яке десяте слово второпає, а тоді й того не розбере. Тільки одна морока буде.

Ні, не можна зробити так, що не то ніякої мороки не буде, а ще й куди легше буде робочим людям і з законами, і з канцеляріями, з судами. І в інших народів, по інших державах уже це й зробленою.

Як саме воно зроблено і як це зробити в нас, – про те поговоримо вже другим разом.

II.

Говорили ми вже про те, що кожний народ тоді тільки може придбати доброї освіти, коли його діти вчать рідною його мовою. Через те й нам, українцям, треба, щоб по школах наших учено нашою рідною вкраїнською мовою. Та тільки дехто варується, не розбираючи, як воно тоді буде, що всі закони в Росії пишуться державною московською мовою, тією-ж мовою пишуть усі офіціальні папери, нею ж говорять по всіх урядових інституціях (правительственных учреждениях), в суді, в земстві і т.д. Якщо школа буде вкраїнська, то люде не знатимуть державної московської мови, не розумітимуть нічого в законах, по судах та по інших урядових інституціях, а з цього людям буде шкода. Раз те, що тоді вони завжди можуть зробити щось проти закону та й підпасти під кару; а друге – не знаючи свого права, не могутимуть вони його й оборонити.

Все це правда, та тільки що нас ця правда мало зачіпає. Треба ось про що спитатися: а тепер-же, як школа московська, то люди ті закони розуміють? Дайте навченому в сільській школі чоловікові «свод законів», то він там хіба десяте слово розуміє і через те не може розказати, що в тому законі писано й до чого. Так саме і в суді: кожному звісно, що навіть учений у школі дуже мало розбирає те, що говорять судді, прокурор, адвокат, а про неписьменних вже нема що й казати. І раз у раз так буває з нашими людьми, що чоловіка судять і засудять, а він до ладу не знає, що й за що, знає тільки, що присудили сидіти чи платити, та й годі, – і все це через те тільки, що він не розуміє тієї мови, якою пишуть і говорять до його в суді. Так саме й по всяких урядових інституціях, по всяких писарнях, – чи багато наш чоловік розбирає, як йому там щось говорять або пишуть?

Ні, воно й тепер, і з московською школою, дуже тяжко людям з урядовими справами через незрозумілу мову. І чого тут школа не допоможе, бо ніколи не може народна школа так навчити свого школяра чужої мови, щоб він ту мову добре розумів для всяких справ; учитися ж по вищих школах у нашого робочого чоловіка нема поки ні часу, ні спромоги; та коли б навіть і можна було всьому народові переходити через гімназії та університети, то й тоді се зовсім неспроможна річ, щоб увесь народ перевчався на іншу мову. Ні, це діло треба впорядкувати зовсім інакше, дешевшим коштом.

Оця біда з законом та всякими урядовими інституціями є не в самих нас, – вона була (а подекуди то й досі є) по всіх тих державах, де живе не один народ, а багато народів з усякими мовами. Людські породи, чи як їх звуть по-латинському нації, національності, найбільше відрізняються проміж себе мовами. А не кожна національність має свою державу (царство), частіше буває так, що в одній державі живе кілька національностей. Тоді вже там одна національність звичайно якось бере гору і її мова вважається за державну, її вживають по школах та по урядових інституціях (правительственных учреждениях).

Ось приклад у нашої сусідки Австрії: в цій державі живе вісім народів: німці, чехи, українці, поляки, словенці, італіяне, сербо-хорвати та румуни. Найбільший людсьми там народ німці та й сама держава була здавна німецькою. Через те німецька мова стала там державною, і був такий час, коли німці дуже натискали на інші австрійські народи, щоб усі їх знімчити.

Звісно, се дуже недобре було для інших народів. Раз, що через те всі ненімецькі народи в Австрії не могли придбати собі освіти і не могли добре порядкувати своїми справами; а друге: з якої речі хтось мене буде силувати, щоб я говорив і писав не своєю рідною мовою, а чужою? Моє право вживати скрізь мою рідну мову, і ніхто цього права в мене віднімати не може.

Тим то усі австрійські недержавні народи дуже змагалися проти такого понімення, і як стали заводитися в Австрії кращі порядки, то помалу-малу скасовано й понімення. З року 1867-го заведено в Австрії конституцію, а в її записано, що кожен народ має право вживати свою мову, на рівному праві з іншими народами, – і в школах, і в усіх урядових, судових та громадських справах та інституціях. От тоді вже порядок з мовами перемінився: закони стали писатися не по німецькому тільки, а викладаються вони й усіма іншими мовами, між ними – і нашою українською, бо в Австрії, в країнах Галичині та Буковині, живе три з половиною мільйони чоловіка й нашого району. Так саме в суді й по всяких інституціях повинні урядовці (чиновники) й судді говорити й писати до чоловіка такою мовою, якою він сам говорить, яка йому рідна. Через це кожному австрійському народові є велика полегкість і в науці, і в усіх його урядових і громадських справах.

Звісно, не зовсім воно ще влаштувалося й там. Бо й досі трапляється, що один народ часом хоче напосісти на другий та його національні права понехтувати; але се тільки через те, що австрійські народи ще не поділені проміж себе так, щоб кожен на своїй землі сам собі порядок давав, а як кожному народові дадуть автономію, то всі ті сварки повинні втихомириться.

Зовсім добре впорядковано справу з національностями й мовами у сумежній з Австрією державі – в Швейцарії. Там теж живе не один народ, а три: французи, німці та італіяне. Держава поділена на окремі країни, звуться вони кантонами, і кожен кантон із своїми справами порядкується сам собі. Який народ в кантоні живе, такою мовою вчать там по всіх школах, такої вживають по судах та інших урядових та громадських інституціях. Через те там ні один народ другому ніякого клопоту не робить, нема там національних суперечок і живуть ті три народи проміж себе в злагоді. І народ там через гарні школи дуже освічений і легко справляється в усяких урядових та громадських інституціях.

Отак злагоджено цю справу там, де вже люде добилися до кращих порядків. У тих державах люди вже зрозуміли, що весь громадський і державний лад треба так упорядковувати, щоб усьому народові яко мога легше й зручніше жилося. Бо й справді ж треба роздуматися – що за для чого є: чи люди для закону, чи закон для людей? Звісна річ, що і закони, і школи, і суд, і урядові писарні – все це для людей, а не люди для їх; то значить усе це так і треба впорядковувати, щоб як краще було для людей, щоб усе це яко мога більше задовольняло їх потреби. А серед цих потреб дуже важна є та потреба, щоб розуміти закон і тих людей та ті інституції, які завідують урядовими та громадськими справами; значить і треба, щоб у всьому тому була рідна мова того народу, за для якого все те заведено і який усе те оплачує й держить своїми заробленими тяжкою працею грішми.

Тепер уже вам зрозуміло, як треба зробити, щоб не було нашому народові мороки з законами, судами, земствами та офіціальними писарнями. Воно вже дещо і пробувано робити навіть для нашого вкраїнського народу. Як року 1862-го випущено на волю панських людей-кріпаків, то видано закон їх – «Положення о крестьянах». Дак тоді з царського дозволу український письменник П.Куліш переклав на нашу мову маніфест про волю кріпакам і те «Положення о крестьянах»; та тільки що якісь начальники схотіли, щоб там інакше деякі слова поперекладати, а Куліш не згодився, то так той переклад і зостався не друкований*). Тоді ж дехто з губернаторів, наприклад київський губернатор Гессе, випускав деякі свої накази двома мовами: державною московською і вкраїнською. Та скоро після того стали наше слово забороняти і більше вже ніхто того не робив. Одначе все ж

видрукували люди три книжки, які перекладали й поясняли судові закони і закони про службу в війську, а саме такі книжки «Про кари, до яких присуджують мирові судді» (у Києві, року 1876-го), «Короткий виклад із устава 20 ноября 1864» Я.Блонського (у Катеринославі, 1866) та «Як тепер одбуватиметься воєнна служба» Троцького (у Києві, 1875). А потім, з року 1876, заборонено вже й таке друкувати. Тепер справа знов переминяється і от уже в Лубнах та в Полтаві видано українським перекладом в поясненнях царський маніфест з дня 17-го жовтня (октябрю) 1905 року. То треба, щоб і всі інші закони, які матимуть силу на далі, також перекладено на нашу мову, – от тоді люди будуть закони розуміти і знатимуть, як їм треба робити, щоб тих законів видержувати.

Опріч сього треба, щоб скрізь, де наш чоловік має з урядовими чи громадськими інституціями діло, скрізь до його говорили і для його писали його вкраїнською мовою – скрізь, починаючи з волостей геть вище аж куди треба. Як се зробиться, то не буде нашому народові ніякої мороки ні з законами, ні з судами, ні з урядовими писарнями.

Буде тоді так, що рідна школа легко й швидко навчатиме наші діти, а потім вони ще й далі вчитимуться з усяких наукових книжок, писаних нашою мовою; а всякі громадські й урядові справи умітимуть вони краще впорядкувати, ніж тепер, бо раз що звісно будуть розумніші, освіченіші, а друге – незрозуміла мова не буде їм перешкоджати тямити ті справи.

III.

– Так то воно так, – скаже знов хто небудь з читачів, прочитавши про те, що і в народних школах, і в судах, і в урядових інституціях повинна бути українська мова, – так то воно так, – та тільки й тут є біда. Адже вчать у школі, складають закони, судять начальники усе пани, по московському, і не вміють по нашому, по вкраїнському. Щоб уживати скрізь української мови, то треба їм попереду її навчитися, а де ж вони можуть се зробити? Адже на великі пани вчаться по великих школах-гімназіях, університетах, академіях, – а там скрізь наука відбувається не по вкраїнському, а по московському.

– Ну, – скажемо на те, – то нехай вона й там одбувається по вкраїнському.

– Еге, – відкажете, – де ж таке видано, щоб пани та вчилися мужицькою мовою? У їх на те є панська.

А що ж воно таке, – спитаю, – мова панська та мова мужицька? І через що у нас люди на селі звуть часом московську мову панською, а свою вкраїнську – мужицькою?

От коло нас, у Польщі, живе народ – поляки, говорять вони по польському всі: селяни, і городяни, і неписьменні люди, і освічені, – нема в їх ні панської мови, ні мужицької, а є тільки одна – польська. Підемо на захід сонця і за поляками стрінемо німців: і в їх так саме і робітники й пани, і неосвічені люди, і освічені – всі говорять однією німецькою мовою і нічого вони не знають про панську та мужицьку мови. Підемо далі і те саме побачимо у французів, італіянців, та в інших народів: і простолюд, і освічені люди. Звичайно, що освічений чоловік буде говорити трохи одміннішою мовою від неосвіченого, але се через те, що він, учившись, багато знає таких речей і таких слів, яких невчений не знає; та все ж це одна буде мова і в його, і в сільського хлібороба, хоч би й неписьменного. Бо кожна національність (людська порода) має свою рідну мову і тією мовою говорять усі люди, що до тієї національності належать, хто б вони не були.

Тільки на нашій Україні так чудно сталося, що робочий народ говорить однією мовою – вкраїнською, а освічені люди іншою – московською. Виходить якась дурниця: люди однієї породи, однієї національності, а говорять двома мовами, і здається, наче то дві національності. Як же воно так зробилось?

Колись у старовину у нас на Вкраїні, так саме, як і по інших землях всі люди з неосвіченими – всі говорили однією мовою – вкраїнською. Тоді ще ми мали свою державу. Та далі почалося лихоліття: напалися на нас татари, тоді привернула нас до своєї держави Литва, а нарешті і Литву, і нас підгорнула під себе Польща. Отоді то наші освічені люде (а тоді освіченими були найбільше пани) всі перекинулися до поляків та й почали говорити по польському. Отоді вкраїнська мова стала зватися мужицькою, а польська – панською. Тяжко було жити нашому народові під тими споляченими та польськими панами, і року 1648-го

українські козаки вкупі з усім нашим народом, за приводом гетьмана Богдана Хмельницького, повстали проти польсько-панського панування та й повигоняли з своєї землі геть усе те панство. Року 1654-го Богдан Хмельницький, за згодою козацької ради, пристав під руку московського царя. Українською мовою говорили вся, нею писалися у нас закони, урядові (правительственные) папери, нею говорили в суді, по всіх урядових інституціях, нею учено в школах і в нижчих, і в середніх, і в вищій – академії. Панів тоді на нашій землі не було. Але була старшина козацька – сотники, полковники та інші начальники – звичайно багаті та й освіченіші, ученіші. Вони почали займати собі порожні, а згодом то вже й непорожні землі, все багатшали та багатшали і помалу вибилися таки на справжніх панів. Тим часом московський уряд силоміць поскасував українські вольності; хто з козаків за їх оступався, того карав, а хто корився, того наділяв своєю ласкою й землями. Багатші козаки, що вибилися вже в панське становище, почали кидати думку про волю й добро свого краю та й ставали покірними слугами московського уряду. Нарешті цариця Катерина Друга поробила таких покірних людей дворянами і віддала їм у кріпацтво мужиків.

Ці новобороблені дворяни були ще вчора такі самі, як і весь інший народ, а тепер уже треба їм було показувати, що вони не те, а щось вище; треба було одрізнитися чим можна од усього народу. Сього треба було на те, щоб народ забув, що вони з його ж, щоб народ зразу бачив, що він – мужик, а то – пани, і тим панам мужик повинен коритися. От і почали відрізнятися яко мога дужче – і одежею, і звичаями, і мовою, найбільше мовою. Це було й вигідно, бо уряд був ласкавий до тих, хто переймав московську мову, такому чоловікові завжди легше було добути собі панську службу, вилізти в великі начальники. А українську мову заборонено: не дозволено друкувати нею книжок, вигнано її з школи, з усіх урядових інституцій (правительственных учреждений), що були на Вкраїні. І так саме, як колись українське панство перейняло мову польську, так саме тепер ці новобороблені пани пошилися в москалі й заговорили по московському. І ото прийшов такий час, що нашу мову звідусіль вигнано, а наші освічені люди перевернулися на московських дворян, і зосталася тоді наша мова в устах у простого мужицтва та в бідного козацтва. Оттоді то вдруге вже зробилася українська мова мужицькою, а московська стала панською – так саме, як колись звалася нею польська.

Таким робом і сталася та дивна річ, що люде на нашій землі не тільки поділилися на панів та на мужиків, а ще й на дві національності: мужики як з предкувіку були українцями, так ними й zostалися, а пани одкинулись од свого народу, передались до московського і згорда позирали на мужика, звиваючи мужицькою, хамською ту мову, якою говорили їх діди й прадіди, люди кращі за їх, бо вони вміли боротися за волю вкупі з усім народом.

Се річ дуже погана, коли освічені люди (або, як їх звать – інтелігенція) одбиваються мовою від свого народу. Ніякому народові не можна жити без інтелігенції. Бо інтелігенція показує звичайно всьому народові добрий шлях, куди йому треба йти та що робити. Інтелігенція дбає про науку, про освіту, вияснює народу його права, показує йому шлях і способи, щоб дійти до кращого ладу, – одно слово – веде народ наперед. Це так по всьому світу діється, бо скрізь так, що інтелігенція однієї національності, однієї мови з усім народом. А в нас воно інакше, і через те наш бідолашний народ остався без своїх поводитирів. Тим то він такий темний, так мало знає про свої власні права й потреби.

Запобігти цьому лихові можна тільки одним способом: треба, щоб інтелігенція (освічені люди), яка живе на Вкраїні, вернулася до свого народу, до своєї національності і говорила тією мовою, якою говорить народ. Нашого народу в Росії живе 25 мільйонів, а інтелігенції серед його жменька, то вже ж не тим мільйонам треба перевчатися для полегкості тієї жменьки, а нехай жменька перевчиться для полегкості й добра тих великих мільйонів, – їй се легше зробити. Та й вигідніше: народ без інтелігенції не може добре жити й розвиватися, але так саме й інтелігенція без народу – ніщо. Нехай же вони поєднуються, то буде в їх велика сила на всяке добре діло. Сим поєднанням сьогочасна інтелігенція хоч трохи спокутує той гріх, який зробили її предки, зрадивши свій народ.

На щастя – ця вже справа почалася. Ще року 1798-го полтавець Іван Котляревський випустив друком першу книгу, писану простою українською мовою – *Енеїду*. З того часу серед інтелігенції (освічених людей) перебуло багато таких людей, що тією ж мовою

говорили в своїх писаннях про потреби робочих людей, як от Грицько Квітка, Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов, Іван Франко та багато інших. Вони в своїх писаннях вияснили, проміж іншим, усе те, що й я тут кажу, і за їх приводом інтелігенція помалу почала вертатися до того народу, од якого відбилася була попереду. Тепер серед інтелігенції є вже багато таких людей, що й самі проміж себе говорять, і по книжках та по газетах пишуть народною українською мовою і працюють задля того, щоб допомогти робочому народові освітитися і розібрати – як та що йому треба робити, щоб допомогти своєму лихові.

Тепер уже ви бачите, що не тільки робочому народові треба, щоб по середніх та вищих школах наука була вкраїнською мовою, що цього хоче й добивається вже й краща частка інтелігенції – саме ті люди, які найбільш прихильні до робочого народу. А як се зробиться, то будуть тоді і вчителі, і судді, і всякі урядовці (чиновники), що вмітимуть української мови для свого діла в школі, в суді чи в якій урядовій інституції (правительственном учреждении). А найголовніше, що коли всі школи у нас од нижчої до вищої будуть українські, то вони найшвидше поєднають інтелігенцію з робочим народом.

Минають вже ті часи, коли освіта та наука були тільки панським ділом. Тепер уже до того йдеться, щоб не було лежнів, а кожен робив свою частку роботи і щоб у кожного зостався й час на освіту. То значить і школи так треба одна до одної пригнати, щоб кожен, вивчившись в нижчій школі, без ніякої перешкоди і окремої додаткової науки, міг переходити до середньої, а потім так саме й до вищої школи. А сього не можна буде зробити, коли в нижчій школі буде одна мова, а в середній та в вищій – інша.

Що се діло не так легко зробити, то се, звісно, правда. Та тільки ж робили се інші народи, то можемо зробити й ми. Та зробила вже це й частка нашого таки вкраїнського народу. Тут уже згадувано, що в Австрії живе частка нашого народу в Галичині та на Буковині. Дак там уже се діло зроблено: по нижчих школах учать українською мовою, є українські гімназії, а на двох університетах – у Львові та в Чернівцях – читають професорі науку також вкраїнською мовою. То можна зробити се діло і в нас.

Звісно, зразу впорядкувати його не так то легко. Треба поскладувати книги до науки, треба й самих учителів наготувати таких, щоб вони вміли вчити вкраїнською мовою. Найлегше це зробити з нижчою школою: там треба скласти для науки яких півдесятка книжок та й годі, та дещо з їх уже й готове є, – аби тільки надрукувати. Учителів сільських привчити до вкраїнської мови теж не дуже важко: всі ж вони живуть серед народу, мову його щодня чують, розуміють, а багато з їх то й добре говорять нею. За для їх треба видати українську граматику та хоч невеличкий словник та зібрати їх у літку на якісь курси (дочасну науку) вкраїнської мови, – то вони за якийсь там рік любісінько вмітимуть робити все, що треба. А для всіх нових вчителів треба завести учительські семінарії з українською мовою.

Значно важча справа з гімназіями, університетами та академіями. Тут уже є багато науки й багато книжок. І книжки ті поскладати не так легко, як книжки для народної школи. У кожній науці є багато термінів (назвищ) для всяких наукових речей і справ. Коли наука ведеться якоюсь мовою вже здавна, то там ці терміни (назвища) вже посклалися, і вчені люди знають, як по своєму те або се в науці назвати чи сказати. А в нас наука тільки починається, то всі терміни треба або позичити в когось, або поскладати нові, а це справа дуже марудна й затяжна. А нам вона ще трудніша через те, що всі ці книги повинні писати вчені люди, а вони ж у нас здебільшого ще не знають української мови. Та й учити по середніх та вищих школах трудніше і через те треба довшого часу, щоб набралось до гімназій учителів, а до університету професорів таких, щоб і науку добре тямали і гарно могли її викладати по вкраїнському.

Тим то тут не можна зробити діла так швидко, як з народною школою, а доведеться робити помалу. Зараз-же можна вимагати тільки ось чого: щоб по середніх школах яко мога швидше завели науку вкраїнської мови, українського письменства та історії українського народу; щоб такі саме науки заведено й на університеті та ще треба там українського народознавства. А як якийсь час так побуде, то вже ми придбаємо чимало таких людей, що і науку, і вкраїнську мову добре знатимуть і могтимуть і для гімназій, і для університетів і

книги до науки поскладати, і самим бути учителями по гімназіях та професорами по університетах.

І ся справа вже починається. Недавно, 21 грудня 1905 року, рада одеського університету розглянула заяву української одеської громади про те, щоб в університеті заведено було катедри української історії, українського письменства та українського народознавства, і щоб лекції на тих катедрах читано мовою українською. Університетська рада пристала на це, тільки що як більшість слухачів будуть українці – тоді читати по українському, а коли українців буде меншість, тоді про те ж саме читати московською мовою.

Початок є, – треба йти далі.

Нам треба зараз-же, сього ж року української народної школи!

Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменства, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах!

На безпросвітному шляху.

VI. Без розвитку народної мови немає розвитку народу

Досі ми не виходили з рамок чисто шкільного питання і якщо зачіпали по дорозі деякі явища з цих рамок, що виходять, то робили це лише випадково і злегка.

Проте, справа просвіти мільйонів народних мас, першою сходиною для якого є початкова школа, вимагає, щоб питання про найголовніший засіб цієї просвіти – мову – було поставлене і глибше, і ширше, у відповідності саме з вимогами народної просвіти в широкому значенні цього слова.

Для того, щоб мати можливість це зробити, необхідно раніше звернутися до деяких загальних положень відносно мови взагалі, як вони поставлені в сучасній науці.

Поглянемо передусім на *слово* – що воно з себе уявляє, з яких елементів складається. На першому плані стоять в ньому два наступні: *звукова форма* і *значення* – без цих двох елементів слово немислиме: відніміть у будь-якого слова, напр., *стіл*, поєднання складових його звуків, і слова вже не буде, воно перетвориться на чисте поняття або представлення; і навпаки: позбавлене свого значення, слово перестає бути "словом" і перетворюється, по вираженню Потебні, в "штучний фонетичний препарат". Таким чином, слово передусім – *єдність членороздільного звуку і значення*.

Свідомість цієї єдності властива нам у вищій мірі: досить правильно вимовити це поєднання звуків, – щоб значення слова з'явилося перед нами негайно, і навпаки: досить невеликої зміни в цьому поєднанні, щоб слово перетворилося на "штучний фонетичний препарат", який не має сенсу або отримало інше значення. Вживаючи при навчанні замість рідного слова чуже, ми передусім порушуємо цю єдність, тобто, примушуємо думку учня : а) відкинути колишнє поєднання звуків (напр., *хата*), б) засвоїти нове (*ізба*), в) з'єднати це нове з наявним у свідомості значенням. Таким чином, замість того, щоб вимовлянням необхідних звуків просто викликати відоме поняття або уяву, ми примушуємо учня виконати дуже складний розумовий процес, що вимагає величезної витрати розумової енергії.

Але цим трудність завдання не вичерпується. Річ у тому, що успішно виконати останню частину цього процесу – з'єднати нове поєднання звуків з наявним вже у свідомості значенням – по суті, неможливо.

Адже загальновідомо, що висловлюються тільки уявлення про предмети, а не самі предмети, уявлення ж ці різні у різних народів.

Поглянемо на те, що виникає в думці великороса при слові *ізба* і у малороса при слові *хата*. Першому, очевидно, зараз уявляться⁵ чорні стіни, складені з ялинових або соснових колод, під дахом, що спускається лише з двох сторін, вирізний півник чи різьблене з дерева коло з мочальною стрічкою; усередині – стіни також чорні, під стелею помости і тому подібне. Українцеві при слові *хата* представляються що гладко обмазані глиною білі стіни, солом'яний дах, що спускається на усі чотири сторони; усередині – стіни білі, піч – розмальована орнаментами, квітами, птахами і ін., між піччю і стіною – *піл*, на стінах, біля

⁵ Ознаки запозичуємо з наведеного вище опису в шкільній книзі

образів, вишиті рушники і тому подібне. Коли українцеві, навченому по-руськи і що читає опис хати, скажуть, що *ізба*=*хата*, то яким чином він може з'єднати поєднання звуків *ізба* з уявленням, що знаходиться під поєднанням звуків *хата*? Очевидно, що у нього, при витісненні старого уявлення новим, станеться таке зміщення ознак, після якого ясне уявлення, що було у нього, позначене словом *хата*, зникне і заміниться якимсь іншим, абсолютно неясним і плутаним. І це неясне і плутане буде у нього з'являтися не лише кожного разу, як тільки він вимовить слово *ізба*, яке йому веліли вживати замість *хата*, але і кожного разу при слові *хата*, яке він вимовлятиме усупереч наказу, – це неминуче, раз два представлення, дві суми ознак, витісняючи один одного, змішалися у свідомості.⁶ Таким чином, *першим результатом заміни рідної мови чужим є усунення колишніх раніше ясних представлень і заміна їх неясними і плутаними.*

Але положення ще ускладнюється тим, що в усіх мовах є величезна кількість слів, в яких, окрім звуку і значення вбачається ще третій елемент – *спосіб зображення* цього значення. Такі, напр., російські слова: "молокосос", "землевласник", "могильниця" (рослина) і інші мальовничі слова. Найближче етимологічне значення таких слів ясне для всякого, хто говорить російською.

За посередництва такого слова предмет не просто "означається", а малюється в думці з боку однієї зі своїх ознак, і той, що говорить, ясно усвідомлює спосіб зображення цього значення. У різних мовах різні і способи такого зображення. Розглянемо приклад, приведений у Потебні⁷: образ *жалування*, тобто щось призначити (на знак любові, порівн. дарувати – любити), подарунок, не складає значення цього слова, а є одним із способів представляти це значення, яке зовсім не "подарунок", а "законна винагорода". Але те ж саме значення вже інакше представлене, за допомогою іншого образу, в латинському *pensio*, тобто як щось таке, що відважується, ще інакше в латинському *annuit* (те, що відпускається на рік), знову інакше у французькому *gage* (запорука, порука) і ще інакше в німецькому *gehalt* (зміст). Значення усіх цих слів – одно, способи зображення різні, а тому кожне з них *направляє думку інакше.*

Те ж саме виходить при порівнянні відповідних слів російських з українськими.

Візьмемо наведені вище приклади: *землероб*, *могильниця*.

Землероб по-українськи *хлібороб*. По-російськи це людина, яка робить *землю*, по-українськи – він робить *хліб*. Для українця здається цілком природним робити хліб: його немає і він з'являється після цілого ряду дій, як результат їх; але робити *землю* – це українцеві здається повним абсурдом: адже земля є, завжди перед очима, – як же її можна робити? Чи не ясно, що, бажаючи витіснити слово *хлібороб* словом *землероб*, ми примушуємо думку українця не лише піти по іншому напрямку, але і по такому, яке для нього є неправдивим?

Чи візьмемо слово *могильниця*, інакше по-російськи – *труна-трава*. Ця рослина українською називається *барвінок*. Спосіб зображення, властивий обом російським словам, такий, що направляє думку у бік *могили*, *труни*, *смерті*, *тління*. Зовсім інше із словом *барвінок*. Назва ця, вочевидь, запозичена⁸, але в народній мові вона фонетично зближена із словом *барва* – колір, і тому збуджує уявлення про щось кольорове, яскраве. Крім того, із словом *барвінок* пов'язаний елемент поетично-побутовий, оскільки рослина ця є однією з улюблених в українській народній поезії і в народному побуті. У поезії це – символ чоловічої молодості краси, і ніжні звернення: "Ой, ти, козаче, хрещатий барвінку"! постійні в народних любовних піснях. Українська дівчина намагається мати у своєму садку грядку

⁶ Тобто, іншими словами - учень втрачає хороші знання і своєї рідної мови. Та обставина, що тут мови близькі, не лише не покращує, але погіршує положення. "Відомо, - говорить професор Бодуэн де Куртенэ, - що з практичним вивченням однієї, раніше практично невідомої слов'янської мови, втрачається частково побіжність у володінні відомими досі мовами (явище, властиве вивченню не лише слов'янських, але і усіх в такому ж ступені споріднених мов)". (Отчеты о занятиях по языковедению. Вып. I. Казань, 1876, стр. 21). Якщо такі результати простого вивчення близької мови, то тим, більше це неминуче при такому вивченні, коли одна мова повинна витіснятися.

⁷ Потебня, Мысль и язык, 2-е изд., стр. 178.

⁸ Порівн. латин. *vinca pervinca*, німец. *das Bärwinkel*, франц. *la petite pervenche*, англ. *smalt pervinckle*.

барвінку, за яким дбайливо доглядає. У весільному ритуалі *барвінок* у великому вживанні. З пісень видно, що в колишній час молодого прикрашали вінком з цієї рослини.

З чого ж ми будем князеві вінок плести?

Ой є в городі хрестастний барвінок, –

З того ми будем князеві вінок плести⁹.

Нині барвінковим вінком прикрашає себе дівчина¹⁰; такі ж вінки надівають на свої голови жінки, що печуть весільний хліб–*коровай*; *барвінком* прикрашають весільне дерево (*гільце*)¹¹ і ін.

Таким чином, у того, хто говорить українською, при слові *барвінок* з'являється уявлення про щось кольорове, красиве, пов'язане з красою молодого чоловіка, з любов'ю, радіщами розквітаючого життя, тобто абсолютно протилежне тим образам смерті, могили і тління, які викликає у великороса слово *могильниця* (*труна–трава*). Чи не ясно, що, намагаючись замінити слово *барвінок* словом *могильниця*, ми тим самим знову таки направляємо народну думку не лише по іншому шляху, але при тому й по абсолютно протилежному, який стане для цієї думки рішучим збоченням уявлень, які вона вже має?

Отже, що ж робить школа, котра відкидає мову народу, замінюючи її чужою? Вона примушує народну думку зробити величезне зусилля: зійти з усіх тих незліченних шляхів, по яких вона ходила з незапам'ятних часів і піти в нових, не менш незліченних напрямках, дуже часто прямо протилежних тим, якими вона йшла досі. "Кожна мова, – говорить Гумбольдт, – утворює навколо народу свою сферу, яку потрібно залишити, щоб перейти в подібну сферу іншого народу"¹². Вочевидь, це таке руйнування усіх засад виробленого віками народного мислення, така ломка, після якої настає те спустошення свідомості, при якій неминуче на місці форм, що витісняються, "запанувала мерзенність запустіння"¹³. Очевидно, що за таких умов народна думка не лише не може розвиватися, вона взагалі не в змозі працювати скільки-небудь продуктивно, – вона може лише плутатися в лабіринті протиріч або рабськи йти за вказівкою.

"Мова – творчий орган мислення" (*die Sprache ist das bildende Organ des Denkens*), – вчив ще В Гумбольдт. Один з авторитетних новітніх філологів, глибокий мислитель А. А. Потебня, опираючись на основні положення Гумбольдта, розвинув психологічну теорію мови як сили, що творить і перетворює думку. Він довів, "що мова є засіб не виражати вже готову думку, а створювати її, що вона не відображення світогляду, що склався, а діяльність"¹⁴, що складає його. Звідси ясно, що *якщо мова народу не розвивається, то не може розвиватися і народна думка, творчі сили народу вмирають*. Справедливість цього правила ми бачимо і на українському народі. Колись такий багатий духовними силами, він зумів створити власну культуру, виробити оригінальний світогляд і спробував утілити в життя свої ідеали здорового і красивого людського існування, заснованого на волі, рівноправ'ї і справедливому розподілі матеріальних благ. Зустрінутий несприятливими історичними умовами, виснажений довгою попередньою боротьбою за свободу, він не встиг зробити бажаного, але його духовна сила з яскравістю проявила себе в різних областях художньої творчості і головним чином в створенні народної поезії, дивовижна краса і сила вираження якої давно вже відмічені дослідниками¹⁵. І ось ми бачимо, що народ, котрий дав

⁹ Чубинский, Труды, IV, 99

¹⁰ Костомаров, Литературное наследие, 402.

¹¹ Чубинский, Труды, IV, 99, 25. – Kolberg, Pokucie, 228-230 та ін.

¹² Гумбольдт. О различии строя человеческого языка и влияния его на умственное развитие человеческого рода (1876).

¹³ Потебня, Язык и народность („Вестник Европы" 1895, IX)

¹⁴ Потебня, Мысль и язык, 2-е изд., 173.

¹⁵ Думки Белінського, Пипіна, Галахова і інших російських письменників і учених із цього приводу відомі. Ось відгуки деяких іноземців. Боденштедт, німецький поет, відомий перекладач Пушкіна і Лермонтова, при виданні перекладу обраних народних українських пісень на німецьку мову (*Die poetische Ukraine, eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder*, Stutgard, 1845) висловлює, що "малоросійська мова найблагозвучніша з усіх слов'янських мов з великими музичними завдатками", і що "ні в якій іншій землі дерево народної поезії не принесло такий величний плід, ніде дух народу не відобразився так живо і ясно в піснях, як у малоросів". У такому ж роді говорить і Тальві (*Handbuch einer Geschichte der slavischen Sprachen und Literatur*. Leipzig., 1852,

таку поезію, нині не в змозі створити нічого рівного їй. Хоча його творчі сили не померли, але розвиток їх затриманий неможливістю розвитку мови, а тому і думки. Які незліченні біди виходять від цього для самого народу, – це зрозуміло без подальших пояснень. Але цим справа не обмежується. Народ без думки, яка розвивається, прогресує, без творчості *є в загальнолюдській сім'ї хворим членом, що не вносить в загальну скарбницю придбань людського духу нічого свого, не дає туди свого обов'язкового внеску.*

Ось та загальнолюдська точка зору, стоячи на якій не лише той, хто належить до українського народу, але і кожен, що бажає людству розвитку, повинен висловитися на користь досконалої зміни системи освіти українського народу і взагалі трактування його як народності. Адже для кожного абсолютно ясно, що якщо в сім'ї існує хворий, нерозвинений і в силу цього непрацездатний член її, то він є тягарем для сім'ї; чи не те ж саме і з великою світовою сім'єю народів? Кожен нерозвинений народ, що не бере продуктивної участі в духовній роботі людства, також є тягарем для людства, як хворий член сім'ї для цієї останньої. І якщо кожна розумна сім'я прагне усунути причини, що роблять її члена хворим і непрацездатним, то чи не те ж саме повинні робити, і народи по відношенню до народів-братів?

Український народ, раніше такий культурний і повний життєдайних сил, нині якраз знаходиться в положенні затриманого, збоченого у своєму розвитку і тому непрацездатного члена світової сім'ї. Причин цьому багато, але перша і головна, без усунення якої усе інше допомогти не може, це убивча перешкода, покладена розвитку його духовних сил шляхом заборони його мови як мови просвіти, літератури, громадського життя та ін. І ця причина має бути знищена передусім в інтересах самого українського народу: він бажає жити і користуватися життям в всьому її об'ємі, він бажає брати участь в творчій роботі людства і має право вимагати усунення поставлених йому перешкод і створення необхідних для такого життя і роботи умов.

Досягнення цього лежить також і в інтересах великоруського народу, в ім'я якого русифікується український. "Народність, що поглинається іншою народністю, вносить в цю останню начала розпаду", – говорить Потебня¹⁶.

І справді, що може внести в іншу народність та народність, свідомість якої спустошується, і на місці її форм, що витісняються, панує мерзенність запустіння?

Але, чуємо ми звичайне заперечення, – до чого ж усе це може привести? Допустимо, буде введена в народну школу українська мова, дозволена буде заборонена тепер література і ін., і ін. Що ж з цього вийде? Через декілька часу, з розвитком, за допомогою школи і літератури народної самосвідомості, з'явиться на черзі питання про українські гімназії і університети і усе інше в такому роді. Але чи приведе це до досконалої зміни сучасних стосунків між великоросами і малоросами?

На це ми дамо відповідь: не лише з'явиться, але в Галиції і Буковині вже з'явилося це питання і усе це частково здійснено, частково здійснюється на ділі. З'явиться з часом і у нас. Ну і що ж з цього?

Адже, по суті, такого роду заперечення є для нас найкращі докази справедливості нашої думки. Якщо усе це повинно з'явитися як результат існування української школи, – чи не ясно, що для тих самих, що заперечують, стоїть поза сумнівом життєздатність української народності, котра неминуче йде до відродження? Чи не ясно, що тільки заборонними заходами сподіваються зупинити цей рух вперед мільйонів народу?

Але чи допоможуть заборонні заходи?

З 80-х років XVIII століття заборонили нам наші школи. З Петра I почали забороняти нам нашу мову, вона втратила одну за одною усі позиції, залишилася лише в народній масі і в результаті відродилася в небувалій красі в творах Котляревського, Квітки, Шевченка, Куліша, М. Вовчка та ін. Її з 1863 р. заборонили знову, але чи перестала існувати українська література? Повільно, то руйнуючи, то обходячи перешкоди, вона продовжувала розвиватися

301), Лукич (Slavische Blätter, 1, 6, 294) говорить: " Народна поезія малоросів найбагатіша в Європі. Див. ще "Записки Югозападн. отдела и. р. географического общества". II. 47-48.

¹⁶ Потебня, Язык и народность („Вестник Европы" 1895, IX).

і знаходиться тепер в стані, що забезпечує її подальше існування і розвиток. В той же час ця література вдихнула нове життя в середовище денаціоналізованих освічених класів: вона виховала кадри інтелігенції, що свідомо ставиться до своїх національних обов'язків, і зробила це при існуванні величезних труднощів, за відсутності національної школи і всяких національних установ. Ось результат заборонних заходів, з одного боку, а з іншого – ми бачимо в одній літературі і в усьому українському суспільстві те законне роздратування, яке завжди викликається такими заборонами...

Якщо український народ не має достатньої духовної сили для свого національного розвитку, то його не врятує ні українська школа, ні все інше. Але якщо він до розвитку здатний, він здолає усі перешкоди і буде там, куди його тягне властива йому моральна сила. З цієї точки зору чи будуть влаштовані перешкоди, чи ні – це байдуже для кінцевого результату.

Але це не байдуже в іншому відношенні. Боротьба з перешкодами не лише загартує, але дуже часто і спотворює, і ми бачимо сумне здійснення цієї істини і на українському народові.

По-друге: чи не краще для великоруського народу мати в українському брата, налаштованого дружньо, а не навпаки?

По-третє: чи не краще для усіх взагалі, щоб український народ, як і всякий інший, скоріше позбавився від того, що спотворює його духовну природу і, відродившись та розвинувшись, діяльно прийнявся разом з іншими за здійснення світових завдань людського існування?

Хіба ж не прав був Ю.Ф. Самарін, що сказав ще в 1850 р.: "Нехай же український народ зберігає свою мову, свої звичаї, свої пісні, свої відданя; нехай у братському спілкуванні і рука в руку з великоруським плем'ям розвиває він на теренах науки і мистецтва, для яких так щедро наділила його природа, свою духовну самотність в усій природній оригінальності її прагнень; нехай установи, для нього створені, пристосовуються більше і більше до місцевих його потреб".

А куди це приведе?

Та туди, куди приводить братська співпраця двох народів, що поважають один одного і дають один одному повну свободу...

Київ, 1905, IV

Народні вчителі і вкраїнська школа.

Розділ VII

До чого ж ми приходимо в нашій розмові?

Що на Вкраїні повинна бути українська школа, – про це нема чого сперечатися. Хто цього не признає, той не педагог, не вчитель, – той тільки чиновник-обруситель. Української школи вимагають найвищі основні принципи педагогії; за українську школу говорить сама практика діла; яка біда без неї – показує той занепад народної просвіти, що стався після того, як петербургський уряд знищив стару вкраїнську школу¹⁷. Без народної мови нема і не може бути народної просвіти.

І ми бачимо, що школу цю можна хоч і зараз же завести: за для цього єсть уже й тепер учебний і літературний матеріал.

Звичайно, поки що народ не скрізь розуміє, якої школи йому треба. Та се так довго не буде. Українська література, українська преса зростає, розвивається, шириться поміж людьми. Вона вияснює потреби вкраїнського народу, вона показує, чого і як нам треба

¹⁷ Відомо, що, напр., у XVII-му віці вся Україна була покрита сіттю шкіл нижчих та середніх і мала в Києві школу вищу — академію. Просвіта стояла так високо, що їй дивувались чужоземці, які тоді заїздили на Вкраїну. Наприкінці XVII-го віку центральний уряд скасував ці школи і став силоміць заганяти дітей у нові, московські. Діти так не хотіли туди йти, що їх часом доводилось тягти з поліцією. Просвіта зразу падає. Напр., у половині XVIII віку на території Чернігівського полку було 134 школи, одна школа на 746 душ, а через 120 літ, наприкінці 70-х років XIX-го віку, як уже було земство, на тій же території шкіл було тільки 68, одна школа на 6730 душ!! Ширше про це сказано у згаданій книжці: „На беспросветном пути”.

добиватися, вона привчає широкі маси до просвіти рідною мовою, ширить національну свідомість. І дедалі вона захоплюватиме все більший та більший гурт людей. Прийде той час, коли весь український народ добиватиметься собі національних прав, а між ними і своєї школи. Питання про неї неминуче буде поставлено в Державній Думі, і вкраїнська школа неминуче буде законом дозволена. Питання про націоналізацію суда й адміністративних інституцій (учреджень) також стане на чергу, а з ним і питання про автономію України. І ці справи, коли не пощастить добре рішити сього дня, то пощастить завтра – коли не в другій Державній Думі, то в третій чи четвертій, а вони таки рішаться так, як того вимагають народні інтереси. Це також неминуче. От тепер і треба народнім учителям подумати: з ким і за кого вони будуть стояти?

Чи вони будуть з тими, хто довгі віки гнітив народ, однімав у його права, знищував серед його живу думку, однімав у народу і гнав його рідну мову, зробив з школи не джерело народної просвіти, а орган народного запаморочення – чи вони будуть з тими, хто добивається народові прав і волі, між іншим і волі національної, хто хоче справжньої широкої просвіти і щасливого народного життя? Що вони хочуть робити: задурювати й далі народ чужомовною школою чи просвіщати своєю? За що їм любіш стояти: за неволю й темноту чи за волю й світ? Чим краще їм бути: попихачами тих людей, що свої політичні погляди вичитують з „Московських Відомостей" або з "Києвлянина", чи справжніми народними учителями, які вестимуть народ кращої будущини? Чого вони собі бажають: щоб народ, зрозумівши свої потреби й права, вигонив їх так, як тепер польський народ вигонить московських учителів-обрусителів, чи щоб цей народ дякував їм за те добро, яке вони йому зробили, показавши світ?

Той, у кого в грудях б'ється чесне серце, хто знає, яке велике се діло народне учительство, хто не хоче зрадити свого народу – той зрозуміє, куди йому треба йти, з ким і за кого стояти.

Він зрозуміє, що він повинен стояти за права українського народу як нації, і добиватися для його школи рідною мовою. Він не дождатиметься, поки його попхне народній рух. Ні, він сам піде на зустріч сьому рухові, подбає про те, щоб самому стати на чолі його, а коли цього не може, то хоч допомогти йому.

Що ж повинні зараз робити вчителі, як учителі, задля того, щоб добитися вкраїнської школи?

Поперед усього – вони повинні приготувати до сього великого діла самих себе.

Перша річ: повинні вони добре – і практично, і теоретично – вивчити вкраїнську мову. Коли вони не знатимуть гаразд живої народної і літературної мови, – вони не могли б бути гарними вчителями.

Потім вони повинні познайомитися з українською літературою, знати всіх кращих українських письменників, і – звичайно – педагогічну та народну літературу. Вони повинні заздалегідь навчитися працювати по тих шкільних книжках, які вже єсть.

Вони мусять добре познайомитися з історією рідного народу, з історією просвіти на Вкраїні попереду; їм треба знати і сьогочасне становище вкраїнського народу – його життя, побут, потреби і змагання не тільки в справах просвітних, але й у всіх інших.

Вони повинні перестати бути чужинцями серед свого народу, а зробитися членами його; вони повинні своїм життям, своїм поведінням, своїми знаннями, заробити в народі віру й повагу до себе. Потім – вони повинні й народ приготувати до того ж діла, що й себе. Ніколи не зрікаючись, допомагати народові словом, а де можна й ділом у всяких його справах, учителям треба особливо подбати про те, щоб народ знав – хто він і що він, щоб зрозумів потребу обстоювати за свої національні права так саме, як і за всякі інші. Треба йому добре вяснити, через що він має добиватися української школи, через що йому неминуче треба її.

Все це зробити самим тільки словом не можна. Треба, щоб у кожного вчителя була українська хоч невеличка бібліотека для народного читання і в її хоч одна українська газета. Хай учитель читає з народом українські книжки й газети, вясняє їх йому, навчає селян

українському правопису, щоб вони й самі могли читати¹⁸. Хай він, коли буде спромога, організує їх у яке просвітне товариство, наприклад, гурток самоосвіти, або що.

Зробити своє село національно-свідомим – оце зараз, у справі просвітній, повинність кожного вчителя. Як саме буде заводитися вкраїнська школа: чи попереду буде про се постанова Державної Думи, чи, може, спершу самі люди почнуть ті школи заводити, – цього тепер не скажеш. Треба тільки, щоб учителі були готові до сього діла.

Треба, щоб вони перестали тільки зватися "народними вчителями", а щоб зробилися ними справді. Нехай вони стануть щирими синами свого рідного народу і його проводирями на дорозі до світу!

А зробити се велике діло можна тільки тоді, коли вчителі будуть свідомими українцями і вчитимуть у вільній народній українській школі.

1906. VII. 29.

Книга на селі.¹⁹

Кільки слів на початок

З того часу, як панський попихач зробився самостійною людиною з громадянськими правами, питання про широку вселюдну освіту є одним з найважливіших питань у кожній нації. У нас, українців, се питання має ще більшу вагу, бо ми zostалися в просвітних справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою нашого національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітної роботи.

Хоч і яка б там забарна була ся робота, можемо сказати, що діло просвіти ніколи не одурює і що ті результати, які дає воно, суть найтвердішими і найміцнішими підвалинами національній самостійності. Освічений самосвідомий народ зумів досягти всяких прав і – що найголовніше – зумів вдержати їх у руках, зумів скористуватися з їх – тим часом, як народ без світла людської і національної самосвідомості завжди губить і то, що має, хоч би й дуже багато мав. Тим то нам нема рації занепадати духом з того powodu, що мусимо робити довго і робити тяжко, бо того, що досягнемо, не одніме в нас ніяка сила.

Але ж, як тільки ми подумаємо про те, що те як мусимо робити, то зараз же зупиняємося перед фактом перворядної ваги. Від того, як рішити ті питання, що становить цей факт, залежить не тільки той чи інший напрямок нашої діяльності, але навіть і сама результатність тієї діяльності. Факт цей – розділення нашої нації на дві частини, зовсім не однакові кількістю: інтелігенцію та народ. Обидві частини належать до однієї нації, обидві сини однієї землі, але у всьому іншому їх розділя мало не безодня – саме та, що ділить несамосвідомий патріархальний світогляд від логічної думки, яка будує науку, та від громадської самосвідомості. Був такий час, коли цієї безодні не було, або вона була дуже невелика, – це було тоді, як і пан, і мужик розумів релігію одним розумінням, і віра в відьом складала частину з сього розуміння; як і пан і мужик знав тільки одну поезію – народню, тільки одну науку – ту, що її вчила сама природа. Але з того часу, як непокійний людський розум звернув на шлях раціоналізму та як з початком письменства з маси почали обиратися освіченіші розуми, що, не задовольняючись елементарним переказом, становлять питання логічної думки та особистої поетичної творчості, – се початкове єднання національної маси в одному первобутньому світогляді зникає, і та маса розпадається на дві згадані частини.

Навіки розпадається?

Запевне – ні, а тільки доти, поки обидві частини стрінуться, зійдуться знову – тільки вже на вищому ступіні думки, на вищому ступіні самосвідомого вже світогляду.

Коли це буде?

На се є кілька відповідей, над якими ми спинятися не будемо. Скажемо тільки, що досягти поєднання з масами інтелігенція може не знижуючись до того рівня, на якому вони

¹⁸ Року 1876-го нам заборонено його вживати і вимагали, щоб ми писали ЇІ та Ї, – так і довелось робити в книжках, виданих у Росії до 1906 року. Тепер треба і самим навчитись, і народ навчити свого правопису.

¹⁹ Б. Грінченко. Перед широким світом. Київ, 1907, сс. 3-13

стоять, а навпаки – піднімаючи їх угору до тих високостей, на які вже вибилася людська думка.

Признаючи таким побитом за справжньою національною інтелігенцією право керувати в справі всенародньої просвіти, ми одначе мусимо з усієї сили стати проти того шкідливого напрямку, що помічаємо його в інтелектуальній роботі трохи чи не всіх європейських народів, а по часті – і в нашій українській. Він тим виявляється, що інтелігенція, думаючи і роблячи, думає і робить про себе й на себе. Вона творить літературу, умілість, зовсім не дбаючи про маси, а рахуючи тільки на людей свого кола, а з-межі їх здебільшого тільки на добірних, вибраних. Се доходить часом до того, що якийсь твір літератури чи умілості так навмисне і твориться, щоб його могла зрозуміти тільки ця невеличка купка добірних, щоб за для ширшого кола він зоставався неприступним.

Так і мусило статися. Інтелігенція в своєму інтелектуальному розвитку загнала ся геть далеко наперед мас, вона дійшла до тонкого розумового розвитку і мусить іти далі. Літератор чи артист удається з своїм твором до тих, які його найбільше можуть зрозуміти. Примусити його покинути високости розумового розвитку і творити так, як розуміють і почувають некультурні шари громадянства, чи не значило б спиняти поступ, завертати назад чи наниз верхи нашої інтелігенції? Се неможливо. Те, що є, цілком натуральне.

Так, натуральне.

Але ж поперед усього воно суперечить тій мірі морального почування, до якої ми вже доросли. Ми не можемо ласувати смачними стравами в одній хаті з голодним чоловіком і не поділитися з ним нашою їжею, – як же ми можемо лишати на інтелектуальний голод мільйони, серед яких ми живемо? Коли ми хочемо і навіть дбаємо про те, щоб робітник перестав бути живою машиною, а зробився людиною з усією повнею нормального фізичного й духовного життя; коли ми хочемо, щоб засипалась безодня між паном та мужиком, то як же ми можем зостатися з тим порядком, при якому все сяєво вищого психічного життя призначене тільки невеличкій купці людей?

Та се й небезпечно. Якої розумової високости не досягла б ця купка, але все ж вона купка, жменька, краплина серед моря некультурних мільйонів, покинутих на блуканину в духовній темряві. Жити серед тих, які не розуміють нас, яким чужі наші поривання, розуміння, змагання й надії, які заздять тільки тим відносним достаткам, у яких ми живемо, – та це ж жити серед ворогів, серед моря ворогів, яке може нас залити щохвилини, втопити, зітерти, знищити! Невже ж це не страшно? І неville – ще більше – це не тяжко?

А тим часом могло б бути й інакше.

Адже старий грецький драматург, пишучи свою драму, грецький скульптор, роблячи свою статую, – вони ж завжди рахували на широкі маси. І ми бачимо, що грецький театр був інституцією для всього грецького народу, і Есхіл, Софокл, Аристофан говорили не до вибраної тільки купки людей, а до тих народніх мас, які під осяйним небом Еллади ловили чуйним ухом кожне слово у коханих письменників.

Чому б не могло бути так і в нас?

На се можна сказати, що в нас між інтелігенцією та "простолюдом" вирито вже таке глибоке провалля, якого в стародавніх греків не було; інтелігенція й маси так одне від одного відрізнялися освітою, смаками, вподобаннями, що робити зараз так, як робили греки, нам ледве чи можна.

Сьому правда, та не зовсім.

Розуміння краси дуже часто буває умовним. Може бути, що далеко не все з того, що творить зараз інтелігенція, є справді творами краси, і коли маси не можуть у таких речах почути красу, то тільки через те, що вона тут занадто умовна, а тим дуже доточна й минуша. Може бути, що покинувши сю умовність, ми зможемо творити таке прекрасне, яке подобатиметься і інтелігенції, і масам. Деякі спроби (про їх – далі) показують, що єсть справді коштовні твори світової літератури, про які досі думалося, що їх може розуміти тільки інтелігенція, а тим часом їх розуміє й неосвічений селянин.

Чи не було б добре пустити в народ, поширити всі видатніші твори світового письменства та й подивитися, як їх народ прийме? Ми тоді могли б побачити, що саме є серед нашого літературного надбання таке, що може нас об'єднувати з масами. Ми могли б

тоді знайти відповіді на багато дуже важких питань: що саме народ розуміє, а що ні? як розуміє? що і чим йому подобається або ні? Якби ми мали багато, дуже багато відповідей на такі питання, відповідей, заснованих на фактичному матеріалі, ми могли б мати змогу рішити й питання: чи можливо тепер письменникові писати, важучи на весь свій народ, як от робили, напр., греки, і як саме за для цього треба писати? Може бути, відповідь показала б, що тут далеко більше страхів вигаданих, ніж опертих на факти.

Ся книга і є спробою подати і, по змозі, пояснити скількись такого фактичного матеріалу. Добуто його від сільських читачів. Та щоб краще зрозуміти їх і те, як вони ставилися до книжки, треба попереду хоч трохи розказати читачеві про те село (чи ліпше – села), де робилося діло, і про обставини, серед яких воно робилося.

Добував я сі матеріали разом з М. Загірною тоді, як ми вдвох учителювали на селі. Школа наша була в маленькому селі з кількох десятків хат, та служила вона не сим тільки хаткам.

Степовою балкою текла маленька річечка, а понад нею тулилися одно за одним, розкинувшись верстов на десять, невеличкі селечка, що належали аж до двох волостей. З усіх їх посилалися до нашої школи діти, з усіх їх мали ми й читачів своєї бібліотеки.

Сельця сі стояли саме серед так званого земляно-вугільного донецького району, в Катеринославщині. Навкруги були шахти, а в їх бито земляний вугілля. Через то тутешні селяне були півроку хліборобами, а другі півроку – шахтарями. Звичайно – не всі: ходили на шахти тільки ті, в кого ставало сили на тяжку й небезпешну роботу під землею, кого дужче притискали недостатки і гнали на ту роботу, щоб добути грошей, які треба було платити і яких хліборобська праця не могла дати. А що таких було дуже багато, то виходило, що тільки старіші люде не всі ходили на шахти, а молодіж перебувала там за малим не вся.

Молодіж тягло туди ще й вільніше життя, ніж дома, вкупі з великим (як на хлібороба) заробітком, що давав змогу повеселитися, погуляти. Про те, який вплив мали ці шахти на селян, – охочий може довідатися з моїх оповідань: "Серед чужих людей", "Каторжна", "Панько", "Батько та дочка" і з деяких сцен у повісті "Соняшний промінь". Я нічого там не вигдавав, нічого зайвого не додав темними хварбами, – навпаки: дійсність була грубіша.

Тільки цю "культуру", повну горілчаного духу й цинізму, і приношено з шахт, ніяких інших культурних впливів не було.

Та й звідки б вони могли бути? Хазяїнам шахт до сього було байдужісінько, заходів од якихсь інтелігентних сил збоку не робилося. Що ж до самих шахтарів, то вони розпадалися виразно на дві частки: одна – се були місцеві українці-хлібороби, друга – заходжі москалі з північних губерній. Серед цих – одні переїхали з сім'ями, а інші давно вже покидали свої хати, сім'ї, – дома в їх хазяйнували "баби", яким вони часом посилали грошей, а більше так, що й ні, бо гроші на шахтах не держаться: хазяйські крамниці, в яких шахтар мусив купувати все, що кому треба, брали дуже дорого, горілка коштувала теж не дешево, а її пилося не трохи; до того ж, багато з оцих заходжих москалів завели вже собі тут інші сім'ї, які треба було годувати. З культурного погляду це були люде нижчі за місцеву українську людність, грубіші, страшенно охочі до паскудної лайки та до горілки. Від їх наші шахтарі не могли позичити нічого доброго, – вони тільки навчалися там гірше пити, лаятись, співати цинічних пісень та ламати свою мову на московський копил. Шахти руйнували духовне й фізичне здоровля наших людей і обмоскалювали їх.

Другим денаціоналізатором наших хліборобів була школа. Вона працювала тут з року 1879 і була гостро "обрусительна". Школярі в їй ніколи не бачили української книжки, українська мова виганялася зовсім з дитячих уст, хоча шкільний хор і співав, між іншим, кілька українських пісень – се був одгук колишнього "українофільства" попечительки школи, який дальших послідків ніяких не мав. Школярі, покінчавши школу, або зовсім забували про ту науку, якої вони там добули, або йшли в писарі, в прикажчики, зовсім одбивалися від села, згорда дивилися на мужика і з величезною зневагою ганьбили "хахлацький язык". За шість років пробування в тій школі нам пощастило привабити до гурту своїх читачів тільки двох дорослих учениць з усіх учнів, які перебували в їй за вісім

років до нашого приїзду. І це пояснюється, мабуть, і тим, що в обох їх було по Шевченковому "Кобзарю", який подарувала їм попечителька школи.

Третє джерело, з якого широкою течією пливла денаціоналізація, були читання, які щороку влітку відбувалися у власниці місцевого маєтку, попечительки нашої школи. Читалася сила книжок – і народніх виданнів (усяких видавничих фірм та московських "комитетовъ грамотности"), і творів московських письменників: Л. Толстого, Тургенєва, Островського, Гоголя, Пушкіна, Лермонтова і т. п. Правда, аудиторія, перед якою се читалося, здебільшого була усе з тих самих людей і за кілька років дійшла до такого "обрусьня", од якого дуже далеко стояли інші селяне; та за те пані роздавала серед селян силу народніх книжечок московською мовою, і сі книжки, вкупі з літературою "лубочныхъ" книгонош, були єдиним читанням усієї тієї місцевості.

Коли додати до цього всі інші денаціоналізаційні впливи, під якими взагалі живе український народ, то ми зрозуміємо, що селяне з цієї місцевості були в більшій мірі змоскалені, ніж по інших місцях. Одежа стала вже мішаниною між городською й сільською, в мові було чимало слів московських (водка зам. горілка, трубка зам. люлька і т. ін.). А найголовніше – в високій мірі поширений був той погляд, що тільки навчившись "панської" мови можна зробитися освіченим путящим чоловіком, і через те треба «язык хахлацький, мужицький» яко мога швидче кидати. І кожен, хто відходив од плуга до якої іншої роботи, зараз же й намагався це робити, а кожен селянин, а надто колишній учень школи, стріваючися з "паном", силкувався й говорити по "панському". Можна собі уявити, яка се була мова!

Дуже здивувалися наші селяне, почувши, що і вчитель, і вчителька говорять „по хахлацькому” не тільки в своїй сім’ї, не тільки з мужиками, але й з „панями”. Хто цікавіший був, так навіть приходив і розпитувався: – Скажіть, спасибі вам, з яких ви єсть: чи ви з панів, чи ви з мужиків, що по мужицькому балакаєте?

Склалася навіть така легенда, що вчитель того "по мужицькому балака, що зовсім не вчений", нічого не тямить, а вся наука в школі йде від учительки. А одна дуже моторна й дбайлива матуся, що вельми клопоталася про "образування" свого синка-школяра, якого хотіла вивести в "пани", так і до попечительки прибігала питатися: "чи не спортить языка моєму Явдокимові вчитель, що так по мужицькому балака і такі й книжки дає читать?"

Книжки з нашої української бібліотеки спершу дуже дивували: їх і читали, та не знали що про їх казати: і книжка, і по хахлацькому. Сказати б, що це на сміх написано, так ні – он "Розмова про небо та землю" (Іванова), "Добре роби, добре й буде" (Квітчине), "Про українських козаків, татар та турків" (Драгоманова) та інші такі ж – зовсім уж не на сміх. Та помалу звикли, і на другу зиму ми вже не тільки мали пильних читачів, але й оборонців української книжки від нападів, що робили на неї обмоскалені салдати або учні старої школи.

Нам доводилось і давати читати книжки додому, і самим їх читати неписьменним і письменним слухачам. Давали ми книжки і дорослим, і дітям, говорили з їми потім про те, що вони читали, або мали від їх писані, сказав би, коротенькі рецензії на читані книжки – такі коротенькі, що переважна більшість їх складалася з одного або з двох слів: "книга гарна", або: "книга погана", чи: "розібрав".

Потім ми читали книжки дорослим людям, вислухували їх уваги і часом ті уваги записували. Слухачі були всякі: було двоє таких, що здали колись екзамена з народньої школи і багато потім читали; були такі, що самотійно вивчилися читати і люблять книгу, були й такі, що самі неписьменні, але чули, як хто інший читав. Зовсім незнайомих з книжкою не було.

Треба тут заважити, що читачеві з народу зовсім не одно: читати самому і слухати читане. Читаючи сам, він мусить подужувати механізм читання, мусить, не знаючи "зупинок", догадуватись про значіння тієї чи іншої фрази, мусить боротися з трудностями умовних стилістичних форм. Все це вкупі дуже й дуже утрудня йому читання. Коли ж чита хто інший, хто більш-менш путяще вміє читати, то всі ці труднощі слухачеві не існують – навпаки: голосові інтонації навіть допомагають розібрати. Таким побитом розуміти слухане

далеко легше, ніж самотужки читане, і та книжка, що трудна слухачеві з народу, буде, може, зовсім незрозуміла читачеві.

Тим то я, подаючи наші записи з таких читаннів, де матиму змогу, показуватиму, для паралелі, й те, як розуміє книжку селянин і тоді, як він її самостійно чита, хоча й тут, звісно, багато залежать од самого читача: один чита гарно і читав багато, а другий ледве стулює слова з літер: зрозуміло, що результати матимем не однакові. Та й багато інших є причин, через які одна книжка застається зовсім незрозумілою, хоча й написана для народу, а друга, автор якої й не важив на народ, розуміється більш-менш гарно. Можна серед народу стрінати людей, що зрозуміють і твори перворядних письменників (і сі люде зовсім не є які особливі, одмітні, а просто звичайні собі тямущі люде), а разом і таких, що не дадуть ради і найлегшій книжці. Причин тут багато і далеко неоднакових.

Три питання нашого правопису²⁰ **(уривок)**

Яким правописом писатиметься українське письменство, — про це тепер уже не може бути двох думок: це буде так званий "фонетичний" правопис²¹, що виробився працею українських письменників під час XIX віку і найбільше заходом П. Куліша, — через те часом і зветься "кулішівкою". Тільки склався цей правопис 1856 року (в "Записках о Южной Руси" Куліша) в першій своїй редакції, — зараз же їм стали писати мало не всі вкраїнські письменники. Хоч року 1876-го його в Росії заборонено було, та це дуже мало змінило думки українських письменних людей про цей правопис, бо тільки заборону ту скасовано, зараз же офіціальний, так званий "ярижний"²², правопис покинуто, і тепер на російській Україні нема ні одного періодичного видання, що не вживало б фонетичного вкраїнського правопису, та й книжки пишуться не інакше. В Галичині й на Буковині через деякі місцеві причини правопис цей якийсь час змагався ще з старим церковно-етимологічним²³ правописом, та згодом і там він подужав, і тепер скрізь там уживається в письменстві, в науці і в офіціальних документах.

Така однастайна прихильність до цього правопису серед письменних людей мало не на всьому просторі української землі²⁴ сама вже показує, що він дуже придатний до того, щоб добре виявляти згуки нашої мови, і що він практично-зручний, легенький на вивчання і вживання. Він, цей правопис, виріс органічно й помалу з потреб нашої мови й письменства, — тим то він так добре й пасує до їх. Через те ж і певна тепер уже річ, що саме він, а не який інший, і зостанеться на далі в нашому письменстві.

Та подробиці його далеко ще не всі виробилися й установилися як треба; але ж так буває звичайно з правописом кожної живої мови. Тільки мертві мови можуть мати нерухомий, застиглий правопис; жива ж мова раз-у-раз, хоч і помалу, змінюючись, раз-у-раз висуває й нові питання про те, як краще припасувати правопис до всяких подробиць і до нових одмін у мові. Українська літературна мова, як рівняти до інших, ще молода, — через те й питаннів таких у неї може трохи більше, ніж по інших мовах.

²⁰ Б. Грінченко. Три питання нашого правопису. Електрична друкарня В. Н. Милевського і Ко. - 1908. сс. 3-5

²¹ Фонетичний правопис — базований на принципі "пиши як чуєш, а читай як бачиш".

Етимологічний правопис — система зі збереженням традиційних знаків та традиційних правил давнього правопису.

²² Ярижний правопис — офіційно дозволений урядом царської Росії для українських видань правопис. Назву "ярижка" одержав через те, що українські звуки "і", "и" передавалися в ньому російськими літерами "и", "й", "ъ" (ери).

²³ Етимологічний правопис — правопис звуків чи фонем не згідно з принципом їх сучасної вимови, а за принципом збереження їх традиційного написання, характерного для староукраїнської мови. Винайдений у IX столітті. Характеризувався збереженням на письмі літер, які іноді не передавали ніяких звуків (напр. ь в кінці слів), або відповідали іншим звукам (наприклад, о в словах «нось», «столь», «возь», читалося як і, и, у тощо залежно від території походження читача), або збіглися у вимові з іншими звуками (до прикладу, паралельно писали лѣсь і лись). Тримався до кінця XIX ст., у Західній Україні подекуди — до «возз'єднання» 1939 року.

²⁴ Винятком є тільки нещасний закуток нашого краю Угорська Україна, де ще й досі панує етимологічний правопис.

От про деякі такі окремі справи в нашому правописі я й хотів би тут поговорити.²⁵

Кожен добрий правопис мусить бути поперед усього науковий – добре виявляти згуки в мові і робити це способами, консеквентно²⁶ проведеними; потім він повинен бути практично-легкий до початкової і дальшої науки мови. Письменство всякої живої мови пишеться не для самого тільки невеличкого гуртка вчених людей, – воно повинно бути для потреби всього того народу, що тією мовою говорить. Значить, і правопис мусить бути такий, щоб, застаючися науковим, він разом з тим був і якомога лекшим до початкової науки і до дальшої науки рідної мови. Бо коли він буде трудний, – трудно буде дітям навчатися читати й писати, трудно буде й далі вивчитися правильно писати рідною мовою, а через це гальмуватиметься справа народньої просвіти.

У нас українців справа про те, щоб правопис був практично легкий до науки, має ще більшу вагу, ніж деінде. Української школи на російській Україні в нас іще нема, ми ще тільки добиваємося її. Коли б наш правопис був би трудний для шкільної науки, то це неминуче пошкодило б справі націоналізації школи: і вчителям, і школярам трудніше було б навчитися його, а через те наука початкова й дальша не була б такою легкою й продуктивною, якою могла б бути з іншим правописом, і в руках у ворогів української школи цей факт був би великим козирем у боротьбі проти цієї школи. Та й хіба з однією тільки школою нам клопіт? Адже ж і інтелігенцію нашу зденаціоналізовану ми мусимо ще навчити української мови. І дуже мудрований правопис був би дуже важкою перешкодою на цьому поворотному шляху до рідного слова, на шляху, що ми неминуче мусимо пройти. І нам конче треба знайти в правописній справі ту розумну середню стежку, що, пішовши нею, ми й науку рідної мови не утрудняли б, і науковості правопису додержали б.

Українська граматка до науки читання й писання (скорочено) До вчителів

Склав я цю граматку ще року 1888-го, бувши на селі вчителем. Тоді не вільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим; через те я сам написав усю граматку друкованими літерами та й учив по їй читання й писання свою дитину і чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озивалася до їх наука.

Учив я так. Я розказував дітям, що то є згук, доводив їх до тієї думки, що, вимовляючи слова, вони вимовляють злучені докупі згуки. Тоді брав звичайно слово *оса* і, кажучи його з протягом і заставляючи те саме робити й дітей, доводив їх до того, що вони розділяли слово на згуки. Так я і далі вчив розкладати слова на згуки. Добирав я слова так, щоб поперед усього йшли згуки легші, тобто такі, що їх легше тягти голосом і з'єднувати з другим згуком: **а, о, е, и, і, у, с, з, ш, ж, х, р, л, м**, а тоді переходив до згуків важчих на вимову: **к, п, т**, і т. д.; наприкінці стояли: **є, ї, ю, я**, яко згуки складні і через те трудніші. Діти спершу вивчалися розкладати слова на склади й на окремі згуки, потім доходили до того, що з проказаних їм згуків самі складали слова. Все це я робив з *самими згуками, зовсім поки що не говорячи з дітьми про літери*. Одночасно і паралельно з цим діти вчилися писати елементи малих, звичайних літер аж поки вивчали все те, що в мене списано на прописях для § 1– 8, і могли вже складати з елементів і літери, хоч знов таки ні одної літери ще не знали.

²⁵ Під час першої революції в Росії, з 17 жовтня 1905 року, впали нарешті правописні заборони в Великій Україні, накладені ще законом 1876 р. Відразу повстала українська преса й відразу ж запанував фонетичний правопис, що був виробився тут ще до 1876 року. Запанував той правопис, яким писав тоді й якого обстоював знаний наш письменник Борис Грінченко, чому цей правопис часом звуть "грінченківкою".

Рoku 1908-1909 вийшов відомий "Словарь української мови", що його редагував Б. Грінченко, — правопис цього Словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього XIX століття й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні. (Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. 18. ГРІНЧЕНКІВКА, КИЇВСЬКИЙ ПРАВОПИС 1908 РОКУ. <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu20.htm>)

²⁶ Консеквентно - те саме, що послідовно.

Вся ця попередня робота звичайно робилася днів десять, а як був час, то й тижнів зо два.

Наприкінці цієї роботи діти дуже добре розуміли, що слова складаються з звуків, цілком вільно відрізняли один звук од другого і навчалися єднати звук з звуком у склад. Це останнє було найважливіше. Кожен учитель знає, що доброму читанню часом дуже довго заважає те, що діти не вміють зливати звук з звуком, а вимовляють кожен звук окремо. Це неминуче буває тоді, коли почати зразу вивчати і звуки, і літери.

Тоді дитина повинна одночасно: а) *про звук*: навчитися єднати його з іншими; б) *про літеру*: з'ясувати її форму, з'ясувати, що ця форма відповідає цьому звукові. Таким робом увага в дитини розбивається між двома речами: між звуком і літерою; коли ж попередню роботу з самими звуками, то уся увага в дитини повертається тільки на одну першу половину праці (звук), а через те діло краще робиться.

Часом учителі, хотівши якомога швидше почати алфавіт, скоротчують цей перший період науки, зменшуючи його й до двох–трьох днів. Звичайна річ, – можна й так, і моя граматка дає змогу вчити по ній і таким способом. Я тільки думаю, що поспішившись з початку, все одно потім забаришся на тій морозі, яку матимеш із дітьми, привчаючи їх зливати звуки, а не обривати кожен окремо.

Після цього вже я починав учить самого читання, а разом і писання літер. Перші шість літер: *о, с, а, х, л, м* я вивчав звичайно на рухомому алфавіті з великими літерами; після того я вже брався до книжки. Звісно, можна се робити й інакше: тобто просто почати з книжки.

До кожної літери дано в цій книзі малюнок. Діти називають намальовану річ, тоді це назвище мусять прочитати в підписові і дуже легко самі знаходять нову літеру і знають, як її треба вимовляти.

Кожну літеру, яку діти вивчали, вони зараз же навчались і писати: задля цього діла вони вже були готові, бо попередню навчилися писати елементи тих літер. Через те читання й писання не тільки одне одному не заважало, а навпаки – допомагало одне одному, робило науку розумнішою, інтереснішою учневі. (І в сій книзі я прописи свої впорядкував так, щоб вони пасували до порядку параграфів).

Робилося так: учень навчався писати чергову літеру, потім списував слова з книги, а далі й під диктант писав деякі слова й фрази. Звичайно, залишався ще час і на те, щоб вивчати елементи великих літер, і діти навчались писати елементи цих літер раніше, ніж кінчали алфавіт.

З § 11-го я даю в сій книзі окремі письмлені роботи граматичного характеру; їх надруковано в кінці кожного параграфу, і вони зрозумілі вчителю без пояснень: замість цятків діти повинні поставити ту граматичну форму, якої там треба. Це зацікавлює учнів і привчає їх свідоміше впорядковувати мовою. Коли б же їм важко було (а надто спершу) підшукувати ті слова, які треба ставити замість цятків, то вчителю доведеться кожному такій роботі зробити з дітьми попередню на словах.

Літери в граматці я поставив таким порядком, щоб поперед усього йшли легші до вимови звуки – це особливо важно тоді, коли вчитель схоче скоротити перший період науки (розкладання слів на звуки без літер); звичайно, що разом з тим я дбав і про те, щоб цей порядок міг дати досить матеріалу до читання. Через те з першими ж шістьма літерами маємо зразу до читання 14 слів і 10 фраз; сьома літера дає вже сама 5 слів і 17 фраз і т. д.

Я взяв повний український алфавіт з 33 літер, тобто: всі ті літери, якими тепер пишуться слова української мови, не викидаючи й літери *ѣ*, без якої нема змоги обійтися. Правопис, яким написано мою граматку, – той самий, яким пишуться тепер мало не всі українські часописи й книги і який прийняла для „Словаря украинскаго языка” Російська Академія Наук. Для людей, які не знають добре українського правопису, скажу тут ось що:

1. Літера *е* вимовляється твердо, як московське *э*, а літера *є* м'якко, як московське *е* або *ѣ*
2. Літера *и* вимовляється середнє між *ы* та *и* московськими, а літера *і* зовсім м'якко, як і в московській мові.
3. Літера *ї* вимовляється як *йі* (*моїх=мойіх*)
4. Поєднання літер *йо* та *ьо* становляться замість *ѣ* (його, сльози).

5. Літера *г* вимовляється як латинське *h*, а *г* – як латинське *g* – (тяжкий *gnit*, у свічки *gnit*); через те, що по друкарнях поки що не стає літери *г*, пишуть часом по книгах *кг* (*кgnit*), але се погано до читання, а надто дітям.

Після алфавіту я даю окремий параграфик, щоб навчити дітей, що є наголос; між іншим, учителеві треба подбати, щоб діти не калічили нашого національного назвища^{27*}.

Про матеріал до читання не буду багато говорити: я силкувався давати матеріал цілком дітям зрозумілий, йдучи од легшого до важчого, і інтересний змістом. Після алфавіту є невеличка читанка, – мені здається, її досить, щоб дитина запанувала над технікою читання. Усі вірші, під якими нема авторового підпису, – народні; загадки й приказки теж усі народні; з прозових оповіданнів частина народні, всі ж інші я написав умисне для сієї граматики або на байкові та інші сюжети, або й зовсім на нові.

Б. Грінченко

Вправи із «Граматки до науки читання і писання»

Вивчені літери: а, о, с, л, м, х, и, н, р, у, п, і, е, к, ш, з, ж, г, т, в (с. 3 - 16)

Кому смішки, а кому слізки. Матері ні купити, ні заслужити. Наша мова – не полова. Не росте на ниві слива, а все жито.

У лісі

Ми пішли у ліс. Ішли лісом і рвали квітки. У траві зашелестіло. Ми стали. Зашелестіло знову. Нам стало страшно, і ми повтікали у хату. Кажемо матері: "Мамо, у лісі вовк шелестів". Мати нам сказали: "То не вовк, а може, миша. А вам уже і страшно!"

Вивчена літера: б (с. 17-18)

Багато говориш – мало зробиш. Без вола хата гола. Хто в тебе каменем, ти в того хлібом. Коли б не мужик та не віл, – не було б панів.

Мурашка та голубка

Мурашку вітер заніс у озеро. Мурашка потопала. Голубка кинула на озеро гілку. Мурашка злізла на гілку, обсохла і вилізла на сухе.

Парубок хотів уловити голубку. Він розкинув сітку і накрив голубку. Мурашка укусила парубка за руку. Парубок скрикнув і пустив сітку. Голубка полетіла.

Вивчена літера: д (с. 19)

Добре роби, добре і буде. Коли розум, тоді і хліб. Голодному кожна страва добра. Не знавши біди, не матимеш добра. Коли праве діло, то кажи сміло. Хто раз збреше, тому вдруге нема віри. Добре господині, коли повно в скрині. Кожна пригода до мудрості дорога. Там добре, де нас нема. Кожному кривда немила. Золото і в попелі видно. У скупого завсіди по обіді. Догнав – не догнав, а побігти можна. Не доведе горілка до добра.

Галка та голуби

Голубів гарно годовано. Галка і собі того хотіла. Вона убілила себе у білу глину. Тоді вона полетіла до голубів, мов би голуб. Голуби не впізнали галку і пустили до себе. А вона зраділа, не втерпіла і крикнула. Голуби тоді впізнали галку по голосу і прогнали. Вона полетіла назад до галок. А галки не впізнали, бо вона була біла, і теж од себе прогнали.

Вивчена літера: ч (с. 20 - 21)

Двічі літо не бува. Не кричи, лучче навчи. Хто зразу дав, – двічі дав. Не бачив гіркого, не побачиш солодкого.

Скора робота

Ходив рак сім літ по воду. Приходить рак додому, став через поріг перелазити, розлив воду та і каже: "Оттаке горе через скору роботу".

²⁷ У нас інтелігенція стала тепер вимовляти Україна, український, українка — з наголосом на другому складі. Це робиться від впливом московської мови, бо там замість *ї* говориться *й*: Украина, тим то й наголос перейшов на *а*; у нас *такий* московський наголос стрівається (яка *licentia poetica*) в віршах. Але се неправильно, і треба пильнувати, щоб діти вимовляли з наголосом на третьому складі: Україна, український, і т. д.

Собака на містку

Собака ішов через річку містком. Він ніс у зубах шматок сала. Побачив собака себе у воді і подумав: у воді собака з салом. Він хотів забрати і те сало. Він гавкнув і стрибнув у воду. Сало випало з рота і пірнуло в воду.

Коза та вовк

Коза ходила по скелі. Вовк побачив козу, та не міг туди злізти. Каже вовк: "Іди, козо, додолу: тут буде тобі трава гарна". Коза каже: "Вовче! Тобі не про мене клопіт, а про себе. Не піду до тебе".

*Вивчена літера: **щ** (с. 21-22)*

Хитрощами не довго проживеш. Краще дарувати, ніж брати. Краще придбати, ніж позичати

Лисичка та орел

Прохала мала лисичка орла: "Навчи мене, орле, літати!" Відказав орел: "У тебе нема крил, ти впадеш". Каже лисичка: "Не впаду! Ти винеси мене високо, тоді пусти!" Орел забрав лисичку в лапи і поніс угору. Виніс високо, тоді каже: "Лети!" І пустив лисичку. Лисичка зараз упала додолу. Орел хотів знову нести. Лисичка була вже мертва.

*Вивчена літера: **ц** (с. 23)*

Треба доброго плуга, щоб цілину орати. Не кажи: ох, кажи: гоц! Без праці нічого не буде.

Син та мати

- Синашу, піди стовчи пшона на кашу!
- Ох, мамо, дуже спина заболіла.
- Синашу, іди снідати кашу!
- А де ж це, мамо, ложка велика?

Що чоловік чув

Жінка питала чоловіка: "Де це ти був так довго?" А чоловік каже: "Та на базарі був, новини розказували, так слухав". Жінка знову спитала: "А що ж ти там чув цікавого?" Каже чоловік: "Та за народом не доступиш, – далеко було, то не чути".

*Вивчена літера: **й** (с. 24 - 25)*

Той може дати раду, хто зна правду. Роби добре, то й матимеш; посій жито, то й жатимеш. По роботі можна пізнати майстра. Громада – великий чоловік. Дружній череді вовк не страшний. Хоч чоловік убогий, та слово його чисте. Не збирай синові худоби, а зberi йому розум. Наука в ліс не заведе, а з його виведе. Знайомий чоловік дав Йосипові книгу. Ходім у гайок, там холодок.

Ой на kota воркота,
На дитину дрімота.
Коток буде воркотати,
Дитиночка буде спати.

Діти і гніздечко

Діти знайшли в саду гніздечко. У йому сиділи молоді пташки. Пташки ще не вміли літати. Діти забрали пташок, принесли додому і показали таткові.

Татко спитав: "Чи добре було б вашій мамі, коли б хто украв вас із хати?"

Діти відказали: "Ні, мама плакала б".

Татко знову спитав: "А вам, чи добре було б тоді?"

Діти сказали: "Ні, і ми плакали б, і хотіли б додому".

Тоді татко сказав: "Таке саме горе буде матері-пташці і сим діткам".

Діти пожаліли пташок, однесли у сад і посадили у гніздо.

*Вивчена літера: **ь** (с. 25 - 27)*

Не сунь носа до чужого проса. У чужій кошарі овець не розплодиш. Дніпро – батько. Коли не пиріг, то й не пирожись. Кривда людська боком вилазить. Чужому лихові не смійсь. Лінивий двічі ходить, а скупий двічі платить. Колись і в наше віконце засвітить сонце. Правда і в морі не втопне, і в огні не згорить. З брехні не мруть, та більше віри не ймуть. Коли не коваль, то й кліщів не погань. Хліб – усьому голова. Будь добрим вислухачем, будеш добрим повідачем.

Угадки

Казав циган: "У мене три сини, та всі три угадки. Скаже один, що буде дощ, другий – що буде хмарно, третій – що буде година, – так которий і вгада".

Батькова наука

Батько навчав синів, щоб жили дружно. Сини не слухались його. Він звелів принести віник та й говорить: "Переломіть його!" Почали сини ламати. Довго силкувались і нічого не могли зробити.

Батько розірвав мотузок на віникові. Віник розсипавсь. Батько звелів ламати по одній стеблині. Сини дуже легко все поламали.

Каже тоді батько: "Коли будете у злагоді жити, ніхто вас не подужа; а коли розрізнитесь, то кожного з вас поодинці так легко буде подужати, мов переломити стеблинку".

Вивчена літера: ї (с. 27 - 28)

Не на брехні, а на правді світ стоїть. Щоб лиха не знати, треба своїм плугом та на своїй ниві орати. Чужим конем далеко не поїдеш. Україна – наша мати. Київ – найкращий город на Україні. У рідному краї краще, ніж на чужині.

Баба та чоловік

Іде баба на базар. Їде чоловік.

– Сідайте, бабо, підвезу вас!

– Та ніколи, синочку їхати, – треба поспішатись.

Тіснота

Їхав чоловік великим шляхом та проїздив повз верству. Коло верстви дорога була наковчана, – він і зачепивсь за верству. От став тоді та й каже: "Ну й тіснота! Ніде й возом проїхати!"

Вивчена літера: є (с. 28 - 29)

Як посієш, так і збереш. Кожен край має свій звичай. Не той убогий, що мало має, а той, що багачко жадає. З чужого добра не забагатієш. Хто дбає, той і має. Будь пан своєму слову. Що маєш казати, те попереду розжуй. Хай колишнє лихо замовкне тихо.

Співачка

– Та й погано ж ти співаєш, дівко!

– Еге, погано! Хоч погано, так довго.

Сон та дрімота

Ходить сон коло вікон,

А дрімота коло плота;

Та питає сон дрімоти:

– А де будем ночувати?

– Де хатонька теплесенька,

Де дитина малесенька,

Туди підем ночувати,

Дитиноньку колахати.

Вивчена літера: я (с. 29 - 31)

Як дбаєш, так і маєш. Пошануй худобу раз, а вона тебе десять разів пошанує. Краще не обіцяти, як слово зламати. Земля – мати. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине. Млин

меле – борошно буде, а язик меле – біда буде. Де грошей багацько, там щастя мало. Срібло–злото тягне чоловіка в болото. Порожня бочка гучить, а повна мовчить. Хоч сорочка одна, та щоб біла щодня. З спання не купиш коня, а з лежі не справиш одежі. Хоч надів жупан, а все не цурайся свити. Буде каяття, та вороття не буде.

Голодний

- Мало пирогів!
- Та їж, ненажеро, – отам на печі повна макітра.
- Еге! Я не хочу. Я думав, що нема.

Орачі

Ой найму я ведмедика за плугом ходити,
А вовчика сіренького воли поганяти,
А зайчика маленького передні водити,
Сама піду до господи обідать варити.
Розсердився ведмедичок та плуг поламав.
А вовчик сіренький воли розігнав,
А зайчикок малесенький ізлякався,
В темні луги, в густі кущі заховався.

Вивчена літера: ю (с. 31 - 33)

Людей питай, а розум свій май. На чужу працю ласий не будь. Силою все віднімеш, та назад не вернеш. Грішми та одежею не хвались, а хвались правдою та честю. Не питають, чи хутко, але питають, чи добре. Не хвались мудрий мудрістю, а дужий силою. Брехнею світ пройде, та назад не вернешся. Як ми робили людям, так і люде нам. Ворога хлібом та сіллю карай. Їж хліб з сіллю та водою, а живи правдою святою.

Не простий

- Не вважайте, люде добрі, що я швець, – говоріть зо мною як з простим.

Швачка

- Шиєш, дівонько?
- Шию.
- А поротимеш скоро?
- Ось тільки ниточку дошию.

Стрілець

Стрілець побачив горлицю на дереві і хотів її устрелити. Уже підняв рушницю і націлювався, коли якось наступив на гадюку у траві. Гадюка його вкусила. Стрілець каже: "Іншому смерть замишляв, а тепер сам загину".

Два ведмеді, два ведмеді
Горох молотили,
Два півники, два півники
До млина носили;
А горобчик, гарний хлопчик,
На скрипочку грає;
Горобличка, гарна птичка,
Хатку замітає;
А ворони, добрі жони,
Пішли танцювати;
Злетів крюк, вхопив дрюк, –
Пішов підганяти.

Вивчений знак: апостроф (с. 33)

Пішли дівки в садочок,
Зав'ють вони віночок:

Із рутоньки, із м'ятоньки,
З хрещатого барвіночку,
З запашного василечку.

Вивчені літери: г, ф. Алфавіт. Наголос (с. 34 - 36)

Вітер та латка

Вітер каже: "Гу-гу! Сім свит продму!" А кожушана латка лежить тихенько в кутку та й каже: "А мене не продмеш!" Тоді вітер як крикне: "Мовчала б уже там, коли тебе ніхто не питає! Тут не за тебе розмова!"

Читання після азбуки

1. Кінь та хазяїн

Байка

Казав кінь: "Який чудний наш хазяїн! Увесь овес розкидав сьогодні по ниві та ще звелів заволочити його. Краще б мені оддав".

Прийшла зима, – дав хазяїн коневі того вівса, що виріс на полі.

2.

Ой у полі могила,
Край могили долина,
Край долини ставочок,
Край ставочка гребелька,
Край гребельки млиночок,
Край млиночка кладочка,
Край кладочки лужечок.

3. Кінь та наймит

Байка

Наймит крав у коня овес та й продавав його, а коня щодня чистив. Кінь і каже: "Коли ти справді хочеш, щоб я був гарний, – не продавай мого вівса".

4. Два горобці

Байка

Два горобці знайшли в дворі колосок, та й почали за його битися. Довго бились, аж поки півень побачив колосок, ухопив його та й поніс.

5. Кізонька

Ходить кізонька по крутій горі,
Ніженькою як туп, так туп!
З сіренького вовчика сміється:
"Я тебе, сірий вовче, не боюся!"
А в неділеньку рано-пораненьку
Кізоньки як нема, так нема,
Тільки zostались ріжки та ніжки,
Та чорнії ратички.

6. Напування

- Напував ти коня?
- Напував.
- А чом же в його морда суха?
- А води не достав.

7. Приказки

Звикай до діла змолodu, не будеш знати на старість голоду.
Не радій чужому лихові.
Більше роби, менше говори.
Брехнею світ пройде, та назад не вернешся.
Лучче не обіцяти, як слова не держати.

8. Уперті люде

Їхало двоє селян один одному назустріч і зачепилися возами. Один гука: "Збий мерщій коня назад, бо мені швидко в город треба!" А другий на те: "Ні, ти збий, бо мені ще швидче додому треба". Довго вони так сперечалися. Їде третій чоловік, почув їх суперечку та й каже: "Кому швидче треба, хай той перший зіб'є назад".

9. Горобличка

А в горобейка
Жінка маленька,
Сидить на кілочку,
Пряде на сорочку.
Що виведе нитку –
Горобцю на свитку;
Зостануться кінці –
Горобцю на штанці,
Зостануться торочки –
Горобцю на сорочки.

10. Загадки

1. Ой за лісом, за пролісом золота діжа горить.
2. В однім барильці два напички, та нема чіпочка, нема дірочки.
3. Біле як сніг, надуте як міх, лопатами ходить, а рогом їсть.
4. Ходить пані по майдані, куди гляне, - трава в'яне.
5. Бігло два пси, позадирало носи.

1. Місяць. 2. Яйце. 3. Гуска. Коса. 5. Сани.

11. Хто витяг?

Байка

Воли везли снопи з поля, а комар сидів у одного вола на розі. Віз загруз у калюжі. Воли потягли з усієї сили і таки витягли на сухе. Тоді комар сказав: "Хвалити Бога, таки ми гуртом витягли".

12. Хлопець та пташка

Оповідання

Кирик побачив на дубі пташине гніздо та й каже: "Ось я тебе піддеру". Та й поліз на дуба. А бідна пташка в'ється над ним та так жалібно пищить. А Кирик до неї: "Кричи! Кричи! Ось я тобі дам гнізда мостити!"

Коли це суха гілка – трісь! Та й переломилася. Кирик упав додолу і зламав собі ногу.

13. Вовк та кіт

Байка

Вовк утікав з лісу, біг повз село, побачив на тину kota та й каже: "Котику-братику, скажи, хто з ваших людей добріший, щоб мене заховав? Бо за мною стрільці женуться". Кіт каже: "Піди до Петра, – добрий чоловік".

- Правда, що добрий, та я в його вівцю вкрав, – одказав вовк.
- Ну, – говорить кіт, – то йди до Дмитра, – гарна людина.
- Та він сердитий на мене за гусей.
- Погана справа!.. Ну, то до Семена.
- Боронь, Боже! Та я ж у його теля з'їв.
- Ну, – каже кіт, – коли ти такий, що всім шкоди наробив, то хто ж тебе сховає?

14. Качка

Он не літай, сіра качко, до озера води пити:
Засідають два стрельчики, хочуть тебе вбити.
Ой як мені не літати до озера води пити:

Є у мені на озері маленькі діти.

В мене діти-малоліти, не здужають в степ летіти.

15. Білка та вовк

Байка

Вовк лежав під деревом і спав. Білка стрибала по дереву і впала на вовка. Вовк прокинувся і хотів її з'їсти. Білка почала прохати: "Пусти мене!" Вовк сказав: "Добре! Я пушу тебе, тільки ти скажи мені, чого ви, білки, такі веселі? Мені завжди нудьга, а ви все там угорі граєтесь та стрибаєте". Білка відказала: "Спершу пусти на дерево, тоді й скажу, а то я тебе боюся". Вовк був не голодний і пустив.

Білка збігла на дерево і відтіля сказала: "Тобі тим нудьга, що ти злий. Тобі злість серце палить. А ми веселі тим, що нам ніколи не хочеться зла робити".

16. Мама

На ярмарку дитина відбилась якось од матері та й плутається між народом. Зблукалося бідне, плаче, бігає, шукає матері. Питають люде у дитини:

- Яка ж твоя мама, дитинко?

А дитина крізь сльози каже:

- Хіба ж ви не знаєте? Моя мама та, що за всіх найкраща.

17. Пісня сироти

Мати наша, мати!

Де ж тебе узяти?

Хіба тебе, мати,

Та й намалювати?

Намалюю матір

На божничку в хаті.

На божничок гляну, –

Матір іспом'яну,

Назад обернуся, –

Сльозами заллюся

18. Осел та соловейко

Байка

Казав осел соловейкові: "Гарно ти співаєш, та тільки трохи не довчився. Повчися лиш у нашого півня, тоді краще співатимеш".

19. Приказки

Старий віл борозни не попсує.

Пощануй худобу раз, а вона тебе десять разів пощанує.

Хитрий, як лисиця.

Багато, як у зайця хвоста.

Яка пшениця, така й паляниця.

Де верба, там вода.

20. Свиня під дубом

Байка

Ходила свиня лісом, годувалася жолудьми з великого дуба. Наїлася жолудів та й почала підривати корінь у дуба.

- Нащо ти риєш? – каже дуб. – Там моє коріння: як підриєш, то засохну.

- То й сохни! – відказує свиня. – Хіба мені що? Мені аби жолуді!

- Та жолуді ж з мене! – каже дуб.

А свиня не слухалась і щодня рила під дубом яму, аж поки дуб засох.

21. Свято

– А чому ви, хлопці, не орете?

– Та, дядьку, свято.

– Яке свято?

– Чересло й леміш ізнято.

22. Дід і хлопці

Дід садив у саду яблуні. Ішли хлопці, побачили та й кажуть старому:

– Нащо тобі ці яблуні? Ти вже старий, а їм ще довго треба виростати. Не з'їси ти з їх ні одного яблучка.

Дід одказав:

– Не все ж тільки собі робити. Як не з'їм, – люде після мене з'їдять та й спасибі скажуть.

23. Дівчина

Зацвіла в долині
Червона калина, –
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай по долині.

Т. Шевченко

24. Учений син

Оповідання

Син учивсь у городі і приїхав на літо до батька на село. Батько й каже: "А візьми лиш, синку, граблі та підемо сіно гребти". А син одказує: "Я за науками всі мужичі слова позабував. Що то – граблі?"

Батько нічого не сказав, а син пішов двором, ходить, руки назад позакладавши. Коли як наступить на граблі, а вони як піднімуться та лусь його по лобові! Він тоді як крикне: "От прокляті граблі! Як же й здорово б'ються!"

25. Загадки

1. Біла-білява перед Богом стояла: "Боженьку милий! Моє тіло рубають, мою кров п'ють".
2. Їхала пані в срібному жупані; як уїхала в сад, не вернулася назад.
3. Живе – чорне, умре – червоне.
4. Чотири тики, два патики, сьоме замахайло.
5. У піч положу – мокне, у воду вкину – сохне.

1. Береза. 2. Риба. Рак. 4. Віл. 5. Віск.

26. Лебідь та гуси

Байка

На стані пишно лебідь плив,
А гуси сірії край його поринали.
"Хіба оцей біляк вас з глузду звів?" -
Один гусак загомонів:
"Чого ви, братці, так баньки повитріщали?
Ми попеласті всі, а він один між нас
Своє пиндючить пір'я біле!
Коли б ви тільки захотіли.
Щоб наша бесіда та разом узялась, –
Ми б панича сього як раз перемастили".
І завелась на ставі геркотня,
Гусине діло закипіло:
Таскають грязь і глей зо дна
Та мажуть лебеда, щоб пір'я посіріло.
Обмазали кругом – і галас трохи стих;

А лебідь плис на дно і випурнув як сніг.

Є. Гребінка

27. Вівчар

Байка

Хлопчик-вівчар пас вівці і наче побачив вовка та й став гукати: „Рятуйте! Вовк! Вовк!“ Люде поприбігали і бачать: неправда. Зробив він так і двічі й тричі.

Коли це так трапилось, що й справді набіг вовк. Хлопець почав гукати: „Сюди! Сюди!... Рятуйте!.. Вовк!...“ Люди подумали, що вівчар знову дурить, і не послушали його. Вовк бачить, що йому воля, й видушив мало не всі вівці.

Хто раз збреше, – удруге не вірять.

28. Чиж і голуб

Весною чирик молоденький,
Такий співучий, моторненький,
В садочку все собі скавав
Та в клітку якось і попав.
Сердега в клітці рветься, б'ється,
А голуб бачить, та й сміється:
- А що? Попавсь? - от тобі й на!
Вже, певно, голова дурна...
Мене б оттак не піддурили,
Хоч як би там ловили,
Бо я не чирик, ні... оце!
Аж гульк – і сам піймався в сильце.
Ото на себе не надійся,
Чужому лихові не смійся!

Л.Глібов

29. Собака та бублейниця

Оповідання

Один собака звик сам ходити на базар до бублейниць. Хазяїн дасть йому копійку, а він візьме її в зуби та й побіжить на базар. На базарі собака положить перед бублейницею копійку, а бублейниця дає за те бублик. Так уже й звикли і собака, і бублейниця.

Одного разу бублейниця узяла від собаки копійку, а бублика не дала.

Другого дня собака знову прийшов і положив копійку додолу. Бублейниця хотіла взяти гроші. Собака загарчав на неї.

Бублейниця оступилась, а тоді знову таки хотіла взяти гроші. Собака ще дужче загарчав. Бублейниця кинула йому бублик. Собака вхопив бублик і побіг, а копійку кинув бублейниці.

З того часу собака, щоразу як приходив, не давав копійки доти, поки бублейниця дасть бублика.

30. Загадки

1. Плету хлівець на четверо овець, а на п'яту особно.
2. Б'ють мене ломакою, ріжуть мене ножакою, – за те мене отак гублять, що всі мене дуже люблять.
3. Годун-годунець сто душ годував; як упав, то й пропав, ніхто кісток не схова.
4. Ой на горі гай, під гаєм моргай, під моргаєм сапай, під сапаєм хапай.
5. Така я велика, що й кінця не маю. Лежу собі тихо, нікого не займаю; тільки мені люде і день, і ніч товчуть груди.

1. Рукавиця. 2. Хліб. 3. Горщик. 4. Голова людська. 5. Дорога.

31. Як діти ходили по ягоди

Оповідання

Двоє дітей: Василько та його маленька сестра Леся пішли в ліс по ягоди.

Насунули хмари, блиснула блискавка, загримів грім, пішов великий дощ. З хмар лилося мов з цебра, скрізь по землі текла вода.

Діти заховалися під великим дубом. Леся тремтіла, тулилася до брата і казала: "Мені страшно". Василько й сам трохи боявся, а сестру розважав і казав: "Не бійся, – воно перейде".

Коли це страшенно грюкнув грім, посипалося із дуба гілля, задимило і дуб занявся. Василько вхопив Лесю на руки і побіг з нею з усієї сили. Дощ заплюскував йому очі, а він усе біг. А Леся стисла в руках глечик з ягідьми і трусилася зо страху.

Поки добігли додому, дощ змочив обох дітей як хлющу. Дала їм мати сухі сорочки і всю одежу. Діти полізли на піч та й поснули там.

Увечері мати їх збудила, каже: "Уставайте вечеряти!"

Діти повставали і бачать: батько вже за столом, а на столі стоять вареники з тими ягідьми, що вони нарвали в лісі.

32. Бабуся

Серед гаю, під горою,
Старий дуб стоїть;
З-під коріня того дуба
Криниця дзюрчить.
Дзюрчить-біжить криниченька,
Наповня ставок;
Над тим ставком нахилився
Вишневий садок.
Похилая хатиночка
З садка визира;
В тій хатинці проживає
Бабуся стара.
Сама собі, як мізинець,
Кругом гай шумить.
Полягла трава висока:
Нікому косить.
Чий же то в траві високій
Протоптаний слід?
Носять діти-унучата
Бабусі обід.
Як водиця із-під дуба
У ставок біжить,
Так бабуся з маленькими
Дітьми бубонить.

П. Куліш

33. Старий собака

Оповідання

Був у чоловіка собака Сірко. Поки молодий був, чоловік його жалував, а як постарівся, то він його проганяє, їсти не дає. Пішли хазяї у поле жито косити, а Сірко за ними. Приїхали на поле, чоловік розпріг коня, жінка положила під возом дитину. Сірко хотів лягти біля воза. Жінка вдарила його і прогнала. Ліг Сірко далі од воза та й лежить сумуючи.

Чоловік пішов косити, а жінка в'язати.

Коли це біжить вовк, ухопив дитину та й побіг. А Сірко побачив та за ним, гавкає, рве його, не пускає. Жінка почула, біжить з граблями та й кричить: "Чоловіче! Вовк дитину вхопив!.. Ой рятуйте!.."

Чоловік догнав вовка та й одняв дитину.

Каже тоді чоловік до жінки: "Бач, жінко, ми проганяли Сірка, а він якої помочі нам дав! Служив він нам щиро весь вік, – будемо його до смерті годувати".

Так і зробили.

34. Діти на Великдень

На Великдень на соломі
Проти сонця діти

Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку, а тій стьожку,
Тій стрічку купили;
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,
Кому свитку... Одна тільки
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
- Мені мати купувала...
- Мені батько справив.
- А мені хрещена мати
Лиштву вишивала.
"А я в попа обідала", -
Сирітка сказала...

Т. Шевченко

35. Дві дівчинки

Оповідання

Купалася Христя та якось потрапила на глибоке місце та й стала потопати. Кричить вона: "Рятуйте!"

Ніде не було людей, тільки йшла берегом Галя, почула Христю, кинулась у воду та й витягла дівчинку.

Дуже перелякалася Христя, а як трохи відпочила, каже:

- Ми з тобою раз-у-раз сварилися, – он і вчора я тебе штовхнула. Як же се ти кинулась мене рятувати?

А Галя й каже:

- Я не думала про те, що ми сварились, а тільки про те, що ти потопаєш.

А тоді засміялася Галя та й каже:

- А тепер, коли хочеш, то можемо знову сваритися.

Христя й собі засміялася та й одказала:

- Ні, вже годі сваритися! Будемо вірними подругами.

36. Собака на пожежі

По городах, у великих домах живе багато людей. Як буває пожежа, там часто застаються діти в хатах, і тих дітей трудно знайти, бо вони перелякаються, сховаються та й мовчать, а за димом їх не вглядиш.

У англійському городі Лондоні привчили собак витягати дітей на пожарі. Один такий собака вирятував дванадцятьох дітей. Його звали Боб.

Одного разу занявся будинок. Приїхали гасії гасити, аж вибіга до їх жінка. Вона плаче і каже, що в хаті зосталася її маленька дочка. А хата вже за малим не вся в полум'ї. Послали в хату Боба.

Боб кинувсь у хату і сховався у диму та в полум'ї. Трохи згодом він вибіг з хати і в зубах ніс дитину за сорочку. Мати кинулась до дочки і плакала з радощів, що дитина була жива.

Гасії гладили собаку та обглядали його, чи не попівся він. А Боб виривався у їх з рук і біг у будинок знову. Гасії подумали, що в хаті ще є дитина, і пустили його.

Боб побіг у хату і скоро вибіг і щось ніс у зубах. Як придивились люде, то всі зареготались: Боб ніс у зубах велику ляльку.

37. Як діти гулялися

Повибігали дівчатка на вулицю та й кажуть: "Давайте гулятися у маківки".

Усі поставали парами, поспліталися руками і почали бігати та співати:

Ой на горі мак, мак,
А в долині так, так:
Маківочки, голубочки,
Зійдімося до купочки,
Обернімось так, так!

І всі дівчатка повертаються та й біжать назад.

Коли се й хлопці прибігають та й гукають: "Годі вам бігати! Давайте в сірого kota гуляти!"

А дівчата кажуть: "Не хочемо! Краще у ворона".

Хлопці згодились: "Давайте у ворона. Хто буде маткою?"

Усі крикнули: "Нехай Маруся! А вороном Василь".

Тоді всі поставали один за одним і побралися один за одного. Матка попереду стала.

Ворон Василь почав ловити. Матка обороняла дітей, не пускала руками ворона. А ворон Василь був швидкий і половив усіх.

Ворон посадовив дітей долі, а сам почав паличкою ямку копати. Матка прийшла та й питається: "Вороне, вороне, що ти робиш?"

- Ямку копаю.

- Нащо?

- Окріп гріти.

- Нащо?

- Кашу варити.

- Нащо?

- Дітей годувати.

А діти кричать: "Брехня! Брехня!"

Тоді матка каже: "Ти моїх дітей не годував, ти їм окропом очі заливав".

Діти кричать: "Правда! Правда!"

Тоді мати каже: "Шугу, діти!" Та й побігла, а всі діти за нею!

38. Хто вона?

Лиха зима сховається,
А сонечко прогляне,
Сніжок води злякається,
Тихенько тануть стане, -
І здалеку бистресенько
Вона до нас прибуде,
Кому-кому любесенько,
А дітям любо буде.

Л. Глібов

39. Школа

Прийшла Катря зо школи. Питається її маленький братик Василько: "Що ви робите в школі?" Катря відказала: "Ми вчимося читати, писати і лічити". Питається Василько: "Навіщо ви вчитеся?" Відказала Катря: "Ми вчимося на те, щоб бути розумними і добрими".

40. Учітєся!

Учітєся, брати мої,
Учітєсь, читайте,
І чужого научайтєсь,
Й свого не цурайтєсь.
Не цурайтєсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла.

Т. Шевченко

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ "СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ"

"Грінченківка"

У 1902 році Борис Грінченко переїхав до Києва. Тут, його літературна діяльність переривається напруженою працею над словником української мови. Громадянським і творчим подвигом можна назвати цю роботу письменника.

Діставши згоду редакції "Киевской старины", Б. Грінченко не лише упорядковує матеріали, які були в розпорядженні журналу, а й додає тисячі нових слів, коментує їх за найавторитетнішими виданнями... Завдяки гідним подиву працелюбності, наполегливості Грінченка роботу по укладанню словника було завершено 1904 року. Чотиритомний "Словарь української мови" Бориса Грінченка, як і його мовознавчі студії "Огляд української лексикографії", "Три питання нашого правопису" та інші, не втратив своєї наукової цінності й на сьогодні.

Завершена праця здобула високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців, а 1906 р. Російська Академія наук відзначила "Словник ..." другою премією ім. М. Костомарова.

Праця Грінченка стала неформальним правописом і зразком для українських письменників та видань від 1907 р. Тому цей правопис часом звуть "грінченківкою".

Хвиля А. До нового видання "Словника української мови"²⁸

"Словник української мови" має свою велику історію. Над складанням його працювали цілі покоління. Ця робота була розпочата в 1864 році. Закінчена – в 1904 р. Таким чином підготовча робота над словником йшла 40 років.

„Словник української мови” упорядкований за завданням редакції журналу „Киевская Старина” Б. Грінченком, посідає визначне місце в історії розвитку української мови. Подібно до „Толкового словаря живого великорусского языка” В. Даля (що його тепер перевидано), „Словник української мови”, упорядкований Б. Грінченком, є найбільший з виданих до цього часу українських словників. Тут зібрано слова народної української мови, записані з народних уст. Використано фольклористичні збірки. Для словника використано українську літературу, починаючи з виходу „Енеїди” (1798 р.), до 1870 року.

Звичайно, матеріали, подані в словнику, мають на собі відбиток тих часів, коли ці матеріали збиралися...

20.IV 1937 р.

З авторської передмови до першого видання "Словаря..."

<...>

Въ первой книгѣ „Основы” за 1861 г. (стр. 333) напечатана замѣтка „Объ изданіи украинскаго словаря”, подписанная П. Кулишемъ. Въ ней послѣдній заявляетъ о своемъ намѣреніи приступить въ февралѣ того-же года къ печатанію украинскаго словаря, просить о присылкѣ новыхъ матеріаловъ и сообщаетъ имена лицъ, оказывающихъ ему въ этой работѣ содѣйствіе; таковыми были: А. М. Барвинокъ (г-жа Кулишъ), П. М. Бѣлозерскій, Н.И. Костомаровъ, А. В. Марковичъ, Н. Д. Мизко, М. Т. Номись, А. А. Пестржецкій, Т. Г. Шевченко, М. Г. Щербакъ и др.

Вслѣдъ за этимъ, во 2-й книгѣ «Основы» того-же года, появилось слѣдующее письмо Кулиша: „Прочитавъ въ 9 № *Кіевскаго Телеграфа* письмо г. Шейковского о приготавливаемомъ имъ для печати Южнорусскомъ словарѣ, содержащемъ въ себѣ 35000 словъ, я пріостановился съ печатаніемъ Словаря, о которомъ было объявлено въ 1-й книжкѣ *Основы*. Можетъ быть, Словарь г. Шейковского сдѣлаетъ мой трудъ излишнимъ; если же этого не случится, то, безъ сомнѣнія, онъ будетъ важнымъ для меня вспоможеніемъ при окончательной обработкѣ моего словаря. Во всякомъ случаѣ, отъ души радуюсь предпріятію

²⁸ Б. Грінченко. "Словник української мови" Т.1, 1937. – с. 9, 10.

г. Шейковского и дружески привѣтствую его на новомъ для васъ обоихъ поприщѣ" (Стр.263).

Хотя г. Шейковскій ограничился лишь однимъ, и при томъ неудачнымъ, выпускомъ словаря, Кулишъ не возобновилъ, повидимому, оставленной имъ работы. Матеріаль же, собранный имъ, былъ перевезенъ въ Харьковъ, гдѣ увеличенъ новыми выписками, а затѣмъ въ 1864 г. переданъ въ Кіевъ кружку мѣстныхъ литераторовъ и ученыхъ, предполагавшихъ составить украинскій словарь.²⁹ Изъ присланнаго матеріала большую часть пришлось отбросить (это, конечно, не относится къ прекраснымъ матеріаламъ Кулиша) и заняться собираніемъ новыхъ матеріаловъ. Съ этого времени и началась работа надъ словаремъ въ Кіевѣ, то затихавшая, то снова возобновлявшаяся, иногда по совсѣмъ новому плану. Главнымъ образомъ она состояла въ томъ, что изъ этнографическихъ сборниковъ и сочиненій авторовъ выписывались на карточки слова съ примѣрами къ нимъ и затѣмъ имъ давался переводъ. Эта работа производилась подъ руководствомъ П. И. Житецкаго. Къ добытымъ такимъ образомъ матеріаламъ присоединялись слова, записанныя прямо изъ устъ народа и полученные отъ сельскихъ жителей: учителей, священниковъ, землевладѣльцевъ и пр.; затѣмъ матеріаль этотъ располагался по алфавиту.

Записанныя отъ народа слова доставили въ разное время слѣдующія лица (въ скобкахъ обозначена мѣстность, къ которой относятся матеріалы): *В. Л. Беренштамъ* (Черноморія), *Н. М. Бѣлозерскій* (Борзев. у.), *П. С. Ефименко* (Харьк. г.), *Г. А. Залюбовскій* (Новомосковскій у., Лебединск. у., Павлоградск. у.), *П. А. Кулишъ* (Борзевск. у.), *М. М. Левченко* (Радомысльск. у.), *Н. В. Лисенко* (Кременчугск. у., Подольск. г.), *М. О. Лободовскій* (Лебединск., Каневскій, Черкасск., Каменецк., Новградъ-Волынск., Павлоградск. уу., Донская область, Терская область), *И. И. Манжура* (Харьковск. и Екатериносл. гг.), *А. В. Марковичъ* (Черниг. г.), *П. Д. Мартыновичъ* (Лохвицк. у.), *К. П. Михальчукъ* (Бердич. и Житомирск. уу.), *А. К. Павловъ* (Харьковская и Кіевская гг.), *А. А. Русовъ* (Нѣжинск. у., Херсонск. г.), *А. П. Свидницкій* (Подольск. и Полтавск. гг.), *М. Ф. Семеренко* (Черкасск. у.), *г. Ткаченко* (Кіев. у.), *г. Эрастовъ* (Черноморія).

Особенно много и притомъ цѣннаго матеріала было доставлено: извѣстнымъ этнографомъ *Г. А. Залюбовскимъ*, богатые записи котораго выдѣляются своей обстоятельностью, *М. О. Лободовскимъ* и *А. К. Павловымъ*. Весь этотъ матеріаль въ концѣ 70-хъ годовъ рѣшено было кружкомъ лицъ, интересовавшихся выпускомъ въ свѣтъ украинскаго словаря, перебрать для того, чтобы составить словарь въ болѣе скромномъ видѣ, какъ называли его тогда „украинскій Рейфъ". Началась эта кружковая работа не по методу составленія научнаго словаря, а просто дѣлалось такъ: изъ обширнаго матеріала карточекъ словарныхъ выбирались на собраніи словарниковъ тѣ слова, которыя признавались достовѣрными, тутъ же устанавливался переводъ ихъ и иногда давался примѣръ, чаще всего взятый по памяти, а то и просто изъ головы. Все это тутъ же писалось на карточки и передавалось нѣсколькимъ лицамъ для составленія черновой редакціи въ алфавитномъ порядкѣ на листахъ. Эту черновую редакцію вели: *Ир. Ал. Житецкій*, *А. И. Лоначевскій-Петруняк*, *В. П. Науменко* и *А. А. Русовъ*. Въ такомъ видѣ проработанъ былъ весь словарь и законченъ былъ въ концѣ 80-хъ годовъ. Кромѣ сейчасъ поименованныхъ лицъ, въ работѣ разновременно принимали участіе: *А. А. Андріевскій*, *А. Д. Антоновичъ*, *В. Б. Антоновичъ*, *В. Л. Беренштамъ*, *А. Т. Белоусовъ*, *О. К. Волковъ*, *М. П. Драгомановъ*, *М. О. Дунина*, *А. А. Житецкая*, *М. О. Комаровъ*, *А. Я. Конисскій*, *О. П. Косачъ*, *И. С. Левицкій*, *Н. В. Лисенко*, *К. П. Михальчукъ*, *О. Г. Мищенко*, *О. Т. Панченко*, *И. Я. Рудченко*, *С. Ф. Русова*, *М. И. Старицкій*, *Е. К. Трегубовъ*, *В. И. Торскій*, *И. П. Чубинскій* и др.

Пока въ такомъ видѣ словарь доводился до конца, *В. П. Науменко* принялъ на себя редактированіе его въ чистомъ видѣ, при чемъ опытъ показалъ, что въ прежней системѣ редактированія оставить его нельзя, а необходимо придать словарю болѣе научную обоснованность, обставивши каждое слово примѣрами изъ авторитетнаго источника, для

29 Нижеслѣдующее изложеніе исторіи словарной работы съ 1864 до 1902 г. сдѣлано по сообщенію редакціи журнала "Кіевская Старина". Списки участвовавшихъ въ работѣ лицъ составлены отчасти также и по отмѣткамъ на карточкахъ. Въ виду того, что сообщенія стоявшихъ у дѣла лицъ сдѣланы по воспоминаніямъ, въ спискахъ могутъ оказаться неизбѣжные пропуски.

чего опять потребовалось обратиться к словарным карточкам. Первые опыты обработки нескольких букв были представлены редакции "Кіевской Старины", которой словарь теперь уже принадлежал на праве полной собственности и которая систему обработки одобрила. Но так как В. П. Науменко, имея работу по редактированию журнала "Кіевская Старина", не мог продолжать начатой обработки словаря, то решено было поручить дальнейшую сводку материалов для первоначальной редакции Е. К. Тимченку, который и закончил эту работу, приведя весь словарь в алфавитный порядок (в тетрадях), при чем приблизительно 9/10-м слов даны были объяснения с присоединением в большинстве случаев примечаний, взятых из книг или записанных непосредственно от народа; при примечаниях, в большинстве случаев, отмечался автор (без указания сочинения) или местность записи.

Редакция журнала "Кіевская Старина" предполагала издать этот словарь в виде приложения к журналу, о чем и было объявлено печатно, и в 1897 г. при журнале разосланы были первые листы словаря на А–Б, кончая словом *борозка*, под редакцией В.П. Науменка. Но так как вскоре выяснилось, что словарь может быть представлен в Академию Наук на соискание премии Н. И. Костомарова, то печатание его приостановилось.

14 февраля 1902 г. весь материал для окончательной обработки передан был редакцией "Кіевской Старины" составителю настоящего предисловия, при чем еще заранее предположено было, чтобы материал старого книжного языка был выделен в особый алфавит и помещен в виде приложения к словарю живого языка. В виду краткости оставшегося до представления в Академию Наук времени эту часть труда пришлось отделить для особого лица и впоследствии для этого приглашен был Е. К. Тимченко, – исполненная им работа, при представлении Словаря в Академию Наук, была помещена в конец настоящего словаря с особым предисловием. Нами же была принята на себя работа по словарю живого народного и литературного (начиная с Котляревского) языка.

Переданный нам материал состоял: а) из карточек, на которых были занесены слова: 1) записанные от народа, 2) выписанные из различных книг, изданных с 1798 г. (год появления «Энеиды» Котляревского) по 1870 г. включительно, а также из некоторых позднейших изданий³⁰, 3) не обозначенные никаким источником; б) тетради, в которых был сведен в алфавит находившийся на карточках материал, давший 49000 слов.

Так как раньше предполагалось печатать словарь при "Кіевской Старине", то, в виду цензурных ограничений, принято было правописание, требовавшееся в то время цензурой для всех издаваемых в России украинских книг; но правописание это препятствует правильному начертанию звуков языка, обезображивает внешний вид изображаемых слов частым употреблением **И** и, кроме того, противоречит изданным Академией Наук правилам о присуждении премий Н. И. Костомарова, – поэтому было принято то правописание, которое употреблено в украинских параллелях в "Словаре русского языка, составленном Вторым Отделением Императорской Академии Наук" и в то же время употребляется и в научных и других изданиях "Наукового Товариства ім. Шевченка" во Львовѣ. В виду этого, конечно, пришлось поставить слова в новом алфавитном порядке.

Переданный нам материал подвергнуть был переработке по всем буквам и во всех отношениях: в выборе слов, объяснениях, выборе и проверке текста примечаний, постановке ссылок и пр. и пр. Затем нами предложено было редакции "Кіевской Старины" дополнить этот материал новыми словами. Лично произвести выборку слов из книг редактор словаря не мог, так как все его время уходило на обработку материала; для выписки новых материалов необходимо было приглашение иных лиц, что, как связанное с известными затратами, зависело, конечно, не от редактора. Так как такие лица приглашены не были, то редактору просто предоставлено было право

³⁰ А именно: "Нар. песни Галицк. и угор. Руси" Головацкого (1878), "Труды" Чубинского (части томов I, III, IV и том V-й), четвероевангелие венского издания (1871), "Повісті Івана Нечуя" (Льв. 1872), "Повісті Ів. Левицького" (К. 1874), две книжки "Розмов" Иванова-Комарова (1874—1875), "Марко проклятий" Стороженка (1879) и "Повісті О. Федьковича" (К. 1876).

сдѣлать, не выходя изъ извѣстныхъ границъ (о нихъ ниже), дополненія изъ тѣхъ матеріаловъ, которые уже имѣлись готовыми въ моментъ изьявленія на это согласія редакціей "Кіевской Старины". Матеріалы эти собраны были нами слѣдующимъ образомъ.

Во-первыхъ, рядомъ сочувствовавшихъ работѣ лицъ сообщенъ былъ намъ рукописный матеріалъ, состоявшій изъ записей словъ и выраженій, добытыхъ непосредственно отъ народа. Такіе матеріалы доставлены были слѣдующими лицами (въ скобкахъ обозначена мѣстность, къ которой относятся матеріалы): *А. П. Грищенко* доставилъ 408 карточекъ (Кролевец. у.); *П. В. Даниловъ* – 296 карт. (Нѣжин, у.); *В. Дорошенко* – 1000 карточекъ (Лохвицк. и другіе уѣзды Полт. г. и Гуцульщина) и, кромѣ того, 1600 карточекъ именъ людей (Лохвицк. у. и изъ книгъ), всего 2600 карт., *П. И. Житецкій* передалъ матеріалы для украинской грамматики, собранные *Г. Я. Стрижевскимъ*, а также и другія рукописи, заключающія въ себѣ лексическія матеріалы (*Г. А. Залюбовскаго* и др.); *К. В. Квитка* – 170 кар. (Кіев. г.); *И. С. Левицкій* – свои рукописныя тетради и замѣтки, изъ которыхъ извлечено было много словъ, записанныхъ въ Кіев. г.; *В. Н. Леонтовичъ* – 151 карт. (Лубенск. у.); *А. Л. Майданевскій* – 1205 карточекъ, записанныхъ покойнымъ *Г. А. Залюбовскимъ* (преимущ. Новомоск. у.); *С. Масловъ* – 520 карт. (Черниг. и Полтавск. г.); *Г. Я. Стрижевскій* – тетради своихъ записей, изъ которыхъ извлечено было значительное количество словъ (Таврич. г. и др.); *Д. П. Теремъ* – 43 названія частей водяной мельницы (м. Седневъ Черн. у.), *Д. И. Эварницкій* – 1515 карточ. (преимущ. Харьковск., Полтавск. и Екатериносл. гг.); *В. А. Яблоновскій* – 924 карточки (Херсонск. г., Хотинск. и Богодух. уу.). Кромѣ того, по нѣсколько десятковъ словъ доставлено гг. *С. Викуломъ*, *А. Ѳ. Калитой* и *А. Кривицкимъ*. Наконецъ, у насъ лично имѣлось записанныхъ нами и г-жею *М. Н. Гринченко* отъ народа въ Зміевскомъ, Сумскомъ, Богодуховскомъ, Харьковскомъ, Константиноградскомъ, Пирятинскомъ, Славяносербскомъ, Черниговскомъ, Кіевскомъ и Васильковскомъ уу. 1570 словъ.

Всего же – 10481 карточка, не считая многихъ словъ, извлеченныхъ изъ рукописей *И. С. Левицкаго*, *Г. Я. Стрижевскаго* и др.

Во-вторыхъ, предпринята была выборка словъ изъ книгъ.

Редакціей "Кіевской Старины" поставлено было непремѣнымъ условіемъ, чтобы пользованіе печатными изданіями ограничено было выборкой матеріала *лишь* изъ слѣдующихъ книгъ: а) изъ собраній украинскихъ этнографическихъ матеріаловъ, когда бы то ни было изданныхъ, а также изъ тѣхъ земскихъ и другихъ изданій, въ которыхъ встрѣчаются матеріалы по народной терминологіи; б) изъ напечатаннаго на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно; в) изъ работъ украинскихъ писателей XIX в., начавшихъ свою дѣятельность не позже 1870 г., хотя бы работы эти появились и позже означеннаго времени; г) изъ украинскихъ словарей; д) изъ сборниковъ словъ, записанныхъ отъ народа и опубликованныхъ въ печати. Программа эта имѣла характеръ чисто ограничительный: она указывала редактору предѣлы, за которые онъ не имѣлъ права выходить, но совсѣмъ не требовала, чтобы онъ использовалъ этотъ матеріалъ въ указанныхъ границахъ весь. Такого требованія даже и нельзя было поставить при помянутыхъ условіяхъ работы.

Не выходя изъ рамокъ этихъ ограниченій, нами и г-жею *М. Н. Гринченко* произведена была выборка словъ съ примѣрами изъ книгъ на карточки.

Из переданныхъ редакціей "Кіевской Старины" матеріаловъ видно было, что нѣкоторыя книги, изданныя до 1870 года, были или совсѣмъ не использованы, или использованы не вполне. Въ виду краткости времени приходилось дѣлать выборъ: важнѣйшія изъ книгъ, не использованныхъ совсѣмъ или использованныхъ недостаточно, были прочитаны вновь; на остальное у редактора и его главнаго сотрудника по собиранію матеріаловъ уже не хватило времени...

То же самое повторилось и съ этнографическими сборниками. Въ списокъ источниковъ отсутствуютъ, напр., сборники г.г. Булгаковскаго, Бобровскаго, Янчука, Бессарабы и др. Но редактору представлялась дилемма: что признать болѣе необходимымъ для полноты словаря: помянутыя работы или же "Малорусскіе народныя преданія и рассказы" Драгоманова, "Историческія пѣсни малорусскаго народа" Антоновича и Драгоманова,

"Записки Юго-западнаго Отдѣла Р. Географическаго Общества", "Народные обряды и пѣсни Лубенск. у." Милорадовича, "Гуцульшину" Шухевича, "Сказки" Манжуры, "Етнографічний збірник", «Материяли до укр.-р. етнології» и проч.? Высокая цѣнность этихъ работъ, безъ пользованія которыми прямо таки немислимъ сколько-нибудь порядочный украинскій словарь, безусловно ставила прочтеніе ихъ на первый планъ, отодвигая всѣ иныя на второй въ расчетъ на то время, которое, быть можетъ, останется въ запасъ послѣ использованія главныхъ сборниковъ. А между тѣмъ времени и рабочихъ силъ было такъ мало, что осталось неиспользованнымъ многое даже изъ поставленнаго на первомъ планѣ, – наприм., нѣкоторые томы „Етнографічного збірника“...³¹

Эта выборка дала 50650 карточекъ. Кромѣ того, по нашимъ отмѣткамъ, около 4000 карточекъ выписано было разными лицами, болѣе всего (болѣе трехъ тысячъ) *А. П. Дудю-Дудзинскимъ*; всего же выписано изъ книгъ 54700 карточекъ. Прибавляя къ этому добытое непосредственно отъ народа, получимъ 65181 карточку и, сверхъ того, опять таки матеріаль изъ рукописей г.г. Левицкаго и Стрижевскаго.

Кромѣ того, мы пользовались, безъ выписки на карточки, словариками Верхратскаго (угорскимъ, лемковскимъ, "Знадобами", "Початками"), Манжуры (въ "Сказкахъ"), Рудченка (при "Чумацк. пѣсняхъ"), ботаническими словарями Анненкова, Роговича и Волкова (въ I томѣ "Записокъ Юго-Западн. Отдѣла Географ. Общества"), а также, въ указанной ниже мѣрѣ, и болѣе обширными словарями языка. Весь этотъ матеріаль далъ очень большое количество примѣровъ и новыхъ значеній къ уже имѣвшимся въ алфавитѣ словамъ, доставилъ возможность объяснить необъясненныя еще слова и исправить ошибки въ сдѣланныхъ уже объясненіяхъ, сильно пополнилъ фразеологію, а также далъ не менѣе 18500 новыхъ словъ и позволилъ, такимъ образомъ, увеличить объемъ словаря почти въ два раза. Въ настоящее время словарь заключаетъ въ себѣ около 68000 словъ, не считая матеріаловъ стараго книжнаго языка, которыхъ собрано г. Тимченко тысячъ двѣнадцать - тринадцать словъ.

Что касается *пользованія источниками*, списокъ которыхъ приложенъ ниже, то мы на первомъ планѣ всегда ставили матеріаль, добытый изъ этнографическихъ сборниковъ, какъ матеріаль народный и, благодаря обилію опубликованныхъ записей, доступный повѣркѣ многими случаями употребленія слова, а потому наиболѣе достовѣрный и, кромѣ того, могущій быть обставленнымъ наиболѣе полными комментаріями. За нимъ слѣдуютъ слова, записанныя непосредственно отъ народа (изданныя или въ рукописи): при внимательномъ и опытномъ записывателѣ такой матеріаль очень цѣненъ, хотя, конечно, не можетъ быть поставленъ наравнѣ съ словами изъ этнографическихъ сборниковъ, такъ какъ, за немногими исключеніями, такая запись даетъ намъ лишь *одинъ* случай употребленія слова, не могущій быть провѣреннымъ и дополненнымъ другими случаями; кромѣ того, всегда возможно, что записыватель уловилъ не основное значеніе слова и даже, можетъ быть, значеніе, такъ сказать, мимолетное, приноровленное лишь къ данному случаю, что такъ часто бываетъ въ бѣглой живой разговорной рѣчи. Хорошо, если другой матеріаль даетъ возможность провѣрить такую запись; но если она одинока, а единственный при этомъ способъ провѣрки на мѣстѣ записи невозможенъ, конечно, лишь какъ рѣдкое исключеніе, тогда составитель словаря всегда рискуетъ включить въ свою работу слово съ значеніемъ неточнымъ, слишкомъ частнымъ, не говоря уже о прямыхъ ошибкахъ. Все это въ значительной мѣрѣ понижаетъ стоимость этого матеріала, заставляетъ быть съ нимъ очень осторожнымъ. Но какая бы степень осторожности не была примѣнена къ дѣлу, рискъ ошибки все-же не можетъ быть устраненъ.³²

Въ виду только что высказанныхъ соображеній, сочиненія лучшихъ писателей могутъ быть поставлены ничуть не ниже этого послѣдняго рода матеріаловъ, а относительно возможности провѣрки и полноты комментирования даже и выше. Лучшими же для *нашей*

³¹ Конечно, въ списокъ источниковъ находится нѣсколько книгъ, пользованіе которыми можно было бы отнести даже и на третій планъ; но выписки изъ нихъ уже имѣлись готовыми, оставалось только примѣнить ихъ къ дѣлу безъ затраты труда на добываніе ихъ.

³² Считаемо нужнымъ предупредить, что слова тайныхъ языковъ нищихъ, шерстобитовъ и пр., въ нашъ словарь не включены.

работы писателями мы считаемъ тѣхъ, которые, болѣе или менѣе мастерски владѣя словомъ, въ то-же время черпали свой словесный матеріалъ непосредственно изъ народной рѣчи. Къ такимъ мы относимъ болѣе старыхъ писателей: Котляревскаго, Гулака-Артемовскаго, Квитку, Макаровскаго, Шевченка, М. Вовчка, Г. Барвинокъ, Симонова и затѣмъ П. Кулиша, особенно въ его произведеніяхъ пятидесятихъ и шестидесятихъ годовъ, часто очень удачно соединявшихъ чисто народный матеріалъ съ матеріалами стараго книжнаго языка. Конечно, чистота лексики у этихъ писателей далеко не одинакова, - извѣстно, напр, что Котляревскій часто употреблялъ великоруссизмы и пр., - но при нѣкоторомъ критическомъ отношеніи это обстоятельство не можетъ имѣть особенно большаго значенія.

Раньше составленными словарями мы старались пользоваться съ осторожностью, не смотря на всю соблазнительность мысли легко пополнить свою работу множествомъ словъ путемъ простого переноса ихъ изъ одного словаря въ другой. Изъ словарей Желеховскаго и Шейковскаго, по причинамъ, которыя понятны послѣ сдѣланныхъ нами выше замѣчаній объ этихъ словаряхъ, мы брали только тѣ слова, въ существованіи и правильномъ объясненіи которыхъ были болѣе или менѣе уверены, а въ то же время не находили ихъ въ карточкахъ. При этомъ редакторъ, конечно, сознавалъ, что выставленный здѣсь критерій слишкомъ субъективенъ, чтобы быть вполне научнымъ. Конечно, следовало бы поступить иначе. Принимая во вниманіе, что нѣкоторые составители словарей (Партицкій, Пискуновъ, Верхратскій, К. Левицкій) сами составляли слова для перевода тѣхъ или иныхъ словъ объясняемаго языка, и слова эти въ литературу не вошли, но зато ихъ включили въ свои словари авторы нѣкоторыхъ другихъ словарей (напр. Желеховскій); что нѣкоторые авторы (напр. авторъ "Ужинка") также занимались составленіемъ подобныхъ словъ, нѣмъ изъ писателей не принятыхъ и даже ими самими впоследствии оставленныхъ, и слова эти попадали въ нѣкоторые словари (Закревскій, Желиховскій); что составители словарей вносили въ нихъ иногда явные великоруссизмы или полонизмы, употребленные украинскими писателями по ошибкѣ или по недостаточному знанію языка, - принимая все это во вниманіе, составитель словаря долженъ былъ бы поступить такимъ образомъ: обследовать *каждое* слово *каждого* словаря безъ исключенія, опредѣлить его источникъ и затѣмъ распорядиться словами въ зависимости отъ полученныхъ результатовъ. Слова явно чужія и не пріобрѣвшія правъ гражданства въ украинскомъ языкѣ лучше всего было бы оставить въ сторонѣ; слова народнаго или литературнаго украинскаго языка подлежали бы внесенію въ словарь; что же касается словъ выдуманныхъ и не пошедшихъ далѣе одного автора или какого-либо словаря, то, если даже и прійти къ выводу о необходимости внесенія ихъ въ словарь, необходимо было каждое такое слово сопроводить соотвѣтствующимъ замѣчаніемъ о его происхожденіи, чтобы оно не могло быть принято за слово, явившееся результатомъ органическаго роста языка. Такой путь предстоялъ составителю словаря, и путь этотъ былъ бы имъ пройденъ, если бы составитель имѣлъ въ своемъ распоряженіи для работы не два съ половиною года, а хотя бы пять лѣтъ. При отсутствіи же этого послѣдняго условія ему оставалось одно: принять ту программу, какую онъ принялъ, - тѣмъ болѣе, что даже для выполненія только ея у него не хватило въ концѣ-концовъ времени...

Съ охотой брали мы слова у Афанасьева-Чужбинскаго и безъ всякихъ колебаній изъ словаря Левченка; у Закревскаго взято лишь нѣсколько словъ; словаремъ г. Уманца мы воспользовались лишь для нѣсколькихъ примѣровъ или ссылокъ къ словамъ, уже бывшимъ въ словарь старой редакціи; словари Партицкаго, Пискунова, Поповича, Тимченка, Чопея оставлены нами въ сторонѣ; не пользовались мы также опытами словарей научныхъ и техническихъ терминовъ (гг. Верхратскаго, Левицкаго и др.) - по причинамъ, изложеннымъ выше въ своемъ мѣстѣ, не желая вводить въ свой словарь неологизмы, которые, въ большинствѣ случаевъ, быть можетъ, не пойдутъ далѣе словаря, для котораго выдуманы.

При пользованіи всѣми помянутыми источниками составитель поставилъ себѣ правиломъ датировать значеніе cadaго слова точною документальною ссылкой. Такого рода система даетъ возможность всегда провѣрить какъ точность перевода, такъ и приводимой цитаты, при чемъ пользующійся словаремъ можетъ глубже и шире проникнуть въ значеніе слова и способы его употребленія, обратившись къ первоисточникамъ;

собранный такимъ образомъ и провѣренный матеріалъ навсегда остается прочной основой для научнаго словаря. Въ виду этого въ своихъ собственныхъ добавленіяхъ мы не вписали ни одного слова, не сопроводивъ его точной ссылкой съ указаніемъ автора, сочиненія, тома и страницы³³ или же мѣстности, гдѣ было записано отъ народа слово. Подобными же данными мы снабдили и всѣ тѣ слова въ словарь старой редакціи, для которыхъ оказался соотвѣтствующій матеріалъ. Къ сожалѣнію, очень большое количество старыхъ карточекъ заполнено было безъ указанія датъ и даже сочиненій, изъ которыхъ выписано слово, - вотъ почему въ словарь старой редакціи осталось некоторое количество словъ совсѣмъ не датированныхъ; зная о существованіи этихъ словъ въ языкѣ и вмѣстѣ съ тѣмъ не располагая временемъ для подысканія къ нимъ датъ и примѣровъ, мы не сочли себя въ правѣ исключить ихъ изъ нашей работы, надѣясь, что со временемъ и этотъ пробѣлъ будетъ пополненъ³⁴.

При нѣкоторыхъ словахъ и примѣрахъ стоитъ обозначеніе уѣзда или губерніи. Это значитъ, что слово или фраза записаны непосредственно отъ народа въ отмеченной мѣстности; но отнюдь не указываетъ на территориальное распространеніе слова. Для опредѣленія этого послѣдняго обстоятельства мы не располагали ни данными, ни временемъ для добыванія ихъ и потому и не ставили себѣ этого задачей. Оттого и при словахъ, взятыхъ изъ сборниковъ народныхъ произведеній не стоитъ указанія мѣстности, къ которой относится слово. Впрочемъ, въ списокъ нашихъ источниковъ мы при нѣкоторыхъ сборникахъ (гдѣ было возможно) сдѣлали отмѣтки мѣстностей, благодаря чему, обратившись съ стоящей у слова датой къ нашему примѣчанію при заглавіи источника, возможно опредѣлить мѣстность, гдѣ добыто слово. Нѣкоторыя же сочиненія уже въ самомъ своемъ заглавіи носятъ указанія на мѣстность (Милорадовичъ, Шухевичъ).

Сказанное уже до нѣкоторой степени опредѣляетъ *составъ предлагаемаго словаря*; онъ заключаетъ въ себѣ:

а) Слова народнаго языка - какъ собственные, такъ и заимствованныя, но издавна принятыя всѣмъ народомъ или частью его; сюда относятся слова изъ обращавшихся или обращающихся среди народа поэтическихъ произведеній, хотя бы нѣкоторыя изъ этихъ словъ и вышли въ настоящее время изъ народнаго употребленія. Относительно словъ изъ мѣстныхъ нарѣчій и говоровъ, вошедшихъ также въ словарь, должны замѣтить слѣдующее. Принявъ для словаря фонетику, употребляемую въ украинской литературѣ, начиная съ Котляревскаго, а именно фонетику такъ называемаго собственно-украинскаго нарѣчія, мы всѣ слова помѣщали именно въ этой фонетической формѣ, но въ тѣхъ случаяхъ, когда слово извѣстно было намъ только въ одной мѣстной фонетической формѣ, мы его въ такомъ видѣ и вносили въ словарь; что-же касается *примѣровъ* изъ народной рѣчи, то они давались всегда въ той формѣ, въ какой были записаны. Благодаря этимъ правиламъ, у насъ въ алфавитѣ нѣтъ, напр., словъ съ покутскимъ Ѣ вмѣсто д (*Ївчина*). Въ нѣкоторыхъ, однако, случаяхъ приходилось дѣлать исключенія, а именно тамъ, гдѣ варіантъ съ мѣстной фонетической формой являлся распространеннымъ въ литературной рѣчи, или-же въ тѣхъ случаяхъ, когда известная фонетическая варіація, отсутствуя въ данной мѣстности вообще, оставила однако свой слѣдъ въ одномъ-двухъ какихъ-либо словахъ съ ихъ производными, при чемъ эти слова только въ такой формѣ въ данной мѣстности и употребляются; такъ, напр., не помѣщая въ словарь всѣхъ словъ, въ которыхъ (какъ, напр., у гуцуловъ) *т* замѣняется *к* (кегло=тягло, Шух. 1. 255), мы внесли въ него слова *кісний*, *кісто* (рядомъ съ *тісний*, *тісто*), употребляющіяся во многихъ мѣстностяхъ Подольской, Волынской и Харьковской губ., гдѣ замѣны *т* звукомъ *к* въ иныхъ случаяхъ не наблюдается. Само собою разумѣется, что подъ вышеизложенныя правила не подходятъ варіаціи одного и того-же слова, встрѣчающіяся иногда рядомъ на пространствѣ съ одной и той же фонетикой, - всѣ такія слова включены въ словарь. Наконецъ, при словахъ, употребленіе которыхъ представлялось намъ, на основаніи имѣвшихся матеріаловъ, ограниченнымъ, напр., одной пословицей или загадкой, мы дѣлали объ этомъ отмѣтку.

³³ Конечно, указаніе томовъ и страницъ не было сдѣлано для такихъ словарей какъ Желеховскаго или Шейковского, какъ излишнее въ данномъ случаѣ.

³⁴ См. еще примѣчаніе къ списку именъ людей.

б) Слова, взятые из сочинений авторов. В большинстве случаев это те же народные слова, но только в имевшихся у нас материалах не оказалось для них источника из народной литературы; затем – это слова, перешедшие из старого книжного языка в новый, часто с приспособлением к современной, принятой в литературе, фонетике; далее – слова, заимствованные из других литературных языков для выражения понятий научных, некоторых отвлеченных и вообще понятий новейшей культурной жизни, и, наконец, слова, выработавшиеся в литературном языке для обозначения тех же понятий. Относительно заимствованных слов необходимо следующее пояснение. Мы вообще избегали включения их в словарь, но когда случалось находить, что в языке выработалось уже какое-либо выражение на основе заимствованного корня (см., напр., слово *етнографувати*), тогда мы, приводя его, присоединяли к нему и все те слова этого корня, которые употребляются в литературном языке. Иногда помещались также слова особо употребительные и к которым в то же время был примечер. Конечно, выбор слов при этих способах был довольно произвольный, но мы оправдывали себя несколько тем, что такая же произвольность в выборе так называемых "иностранных слов" замечается и в словарях иных языков; к тому же вообще количество таких слов в нашем словаре сравнительно невелико. Относительно же слов, выработанных самим литературным языком, мы держались того взгляда, что внесению в словарь подлежат лишь такие из них, которые более или менее приобрели уже право гражданства в литературном языке; во всяком случае, при словах, встреченных нами только у одного автора, мы делали об этом отметку. Таким же образом поступали мы и с теми словами из фальсифицированных псевдо-народных дум и песен, которые (слова) были нам известны только по этим последним произведениям.

В частности относительно состава словаря, распределения в нем материала и метода изложения необходимо сделать еще следующие замечания:

1) Из географических названий в словарь включены лишь названия наций, частей земли, государств, стран и более значительных украинских городов и некоторых других местностей, а также встреченные производные от этих слов.

2. Уменьшительные и увеличительные имена существительные указывались нами обыкновенно при основных, при чем если уменьшительное (или увеличительное) в алфавитном порядке следует непосредственно за основным, то оно, как и все, непосредственно следующая за ним и другая за другой уменьшительная (или увелич.), отдельно в алфавите не выставляется, в противном же случае, для более удобного нахождения, уменьшительное (или увелич.) ставится на надлежащем месте с ссылкой на основное; если же уменьшительное (или увеличительное) имело еще свое собственное значение, тогда оно лишь указывалось при основном, а подробно объяснялось особо на своем месте. При этом, следуя раньше изложенному правилу о местных фонетических вариациях, мы не отмечали нигде уменьшительных на *ейка* и *ейко* (*ручейка*, *лишейко*), так как *ейка*, *ейко*, всегда = *енька*, *енько* (*рученька*, *лишенько*). Что касается уменьшительных прилагательных и наречий, то в алфавите вносились только те из них, которые представляли или особенности в значении, или отклонения от правил образования; в противном случае они только отмечались при основных. Таким же точно образом поступали мы и с сравнительной и превосходной степенями прилагательных и наречий.

3. Из причастий помещены в алфавит только те, которые употребляются как имена прилагательные или приобрели особенности в значении, или же отклоняются от правил образования.

4. Совершенные и несовершенные виды глаголов мы объясняли вместе при несовершенной форме, а от совершенной делали ссылку, если по алфавитному порядку она не следовала непосредственно за несовершенной; исключения были допущены для глаголов, которые, переходя в совершенный вид, принимали префикс и потому относились к другой букве. - Во многих местах харьковской, херсонской и екатеринославской губерний существует смягчение звуков *ш* и *дж* в 1-м лице ед. ч. наст. вр. и предь *увати*: *носю*, *ходю*, *викосювати*; но так как в литературе более принята несмягчаемая форма, то мы и ограничились лишь указанием этой особенности здесь, не

внося ее въ словарь.

4. Въ виду того, что технических народных терминов собрано еще довольно мало и собранное къ тому же разбросано въ различных изданияхъ, часто имѣющихъ совершенно не филологическое назначеніе, мы приложили особое стараніе, чтобы собрать этого материала какъ можно больше. Изъ печатныхъ источниковъ самый богатый матеріалъ доставила „Гуцульщина“ г. Шухевича, затѣмъ упомянутый выше словарикъ г. Василенко, статья г. Браунера о рыболовствѣ и статьи гг. Вовка, Гватука и Могильченка въ "Матеріалахъ до укр.-р. етнології", а также VII-й томъ "Трудовъ" Чубинскаго. Кромѣ того, намъ удалось добыть описанія водяной мельницы (гг. Грищенко и Теремца), а также записи Залюбовскаго и г. Стрижевскаго; наконецъ, мы располагали собственными записями по ткачеству и шерстобитству. При объясненіи названій частей машинъ и снарядовъ мы въ большинствѣ случаевъ поступали такъ: давали названія и описанія частей снаряда при его собственномъ названіи, а затѣмъ уже дѣлали ссылки на это полное описаніе; такой способъ, не представляя затрудненій для отысканія слова, значительно сокращалъ мѣсто и упрощалъ дѣло; въ нѣкоторыхъ случаяхъ, для ясности описанія, приложены рисунки.

6. Префиксъ *у*, какъ известно, переходитъ въ украинскомъ языкѣ въ нѣкоторыхъ случаяхъ въ *в* и снова принимаетъ свой полный звукъ (см. объ этомъ въ самомъ словарѣ при предлогѣ *у*): *він уліз, вона влізла*; мы всѣ слова начинающіяся этимъ префиксомъ, помѣстили на *у* безъ различія - былъ-ли *у* насъ примѣръ съ *в* или съ *у*, а въ *в* сдѣланы въ соотвѣтствующихъ мѣстахъ ссылки.

7. Префиксы *од* и *від* также чередуются въ украинскомъ языкѣ въ одномъ и томъ же словѣ, въ зависимости отъ предыдущаго звука (послѣ гласнаго - *від*); всѣ слова, начинающіяся этими префиксами, нами помѣщены на *від*, а въ буквѣ *о*, въ соотвѣтствующихъ мѣстахъ, также сдѣланы ссылки.

8. Въ виду того, что звукъ *ф* у большинства украинскаго народа выговаривается какъ *хв* (передъ гласной, кромѣ *у*) или *х* (передъ согласной и передъ *у*), мы, составляя словарь на букву *ф*, помѣстили въ него лишь тѣ слова, для которыхъ въ нашихъ матеріалахъ не нашлось дубликата съ *хв* или *х*³⁵; всѣ же слова, которыя встрѣчены только съ *хв* и *х* или, рядомъ съ этими звуками, также и съ *ф*, помѣщены нами на букву *х*, примеры-же къ нимъ, конечно, были оставлены съ тѣмъ изъ этихъ звуковъ, съ какимъ были встрѣчены. Если какое либо слово съ звуками *хв*, *х* имѣло одно значеніе, а съ зв. *ф* - другое, тогда оно, съ соотвѣтствующими значеніями, помѣщалось и на *ф* и на *х* со взаимными ссылками одного на другое. Незначительныя и немногія отступленія отъ этихъ правилъ обусловлены желаніемъ предоставить болѣе удобствъ въ пользованіи словаремъ и понятны безъ объясненій.

9. Въ украинскомъ языкѣ глаголы и нѣкоторыя имена имѣютъ часто впереди приставочное *і* (по фонетическимъ причинамъ, а равно вслѣдствіе смѣшенія въ языкѣ префиксовъ *із* и *з* (съ)), отпадающее сейчасъ-же, какъ только прошла въ немъ нужда (*він іспік, ірвав, іззів, вона спекла, рвала, ззіла*) - всѣ формы съ такимъ начальнымъ *і*, конечно, отсутствуютъ въ словарѣ, - ихъ слѣдуетъ искать тамъ, гдѣ онѣ имѣютъ мѣсто безъ этого *і*, и мы облегчили отыскиваніе общими ссылками въ соотвѣтствующихъ мѣстахъ. Въ иныхъ случаяхъ, также по фонетическимъ причинамъ, *і* въ началѣ слова замѣняется звукомъ *й*: *хотіли його ймити, вона ймовірна, очиці, що йграли як зірочки* (Квитка), - такія слова, наоборотъ, слѣдуетъ искать подъ буквой *І*. (Впрочемъ, и въ этомъ случаѣ есть ссылки).

10. Составленный нами списокъ крестныхъ именъ (онъ отсутствовалъ въ старой редакціи словаря) не включенъ въ общій алфавитъ какъ по примѣру другихъ словарей, такъ и потому, что народная форма именъ даетъ богатый матеріалъ для вопроса объ измѣненіи чужихъ звуковъ въ украинскомъ языкѣ и удобнѣе этотъ матеріалъ имѣть вмѣстѣ. Словарикъ этотъ составленъ нами по такой-же системѣ, какъ и весь словарь, при чемъ мы особенно старались отмѣтить всѣ уменьшительныя и ласкательныя имена, такъ какъ количество ихъ несомнѣнно указываетъ на степень распространенности даннаго имени. Пользующійся

³⁵ При этомъ принята была во вниманіе оговорка Номиса въ предисловіи къ его сборнику пословицъ, что онъ *ф* вездѣ, гдѣ оно у него встречалось, замѣнялъ звуками *хв*.

словарикомъ навѣрное замѣтитъ, что многія имена, по формѣ уменьшительныя, поставлены нами какъ основныя, - этимъ мы хотѣли отмѣтитъ, что и среди народа онѣ употребляются именно какъ основныя, а не уменьшительныя (*Грицько, Харько, Химка*).

Способъ обработки отдельнаго слова былъ таковъ. Мы давали удареніе объясняемаго слова вездѣ, гдѣ оно было намъ извѣстно, но пришлось сдѣлать довольно много исключеній преимущественно для словъ изъ словариковъ г. Верхратскаго, систематически не проставившаго въ нихъ удареній. Если на словѣ обозначено нѣсколько удареній, это значить, что слово употребляется съ каждымъ изъ этихъ удареній отдѣльно. Объясняемымъ словамъ давалось грамматическое опредѣленіе (см. списокъ сокращеній). При существительныхъ отмѣчался родительный падежъ ед. ч., а при глаголахъ 1 и 2 лица настоящ. вр. ед. ч. Исключеніе составляютъ глаголы съ префиксомъ *по*, приставленнымъ къ несовершенному виду, обозначающіе дѣйствіе, произведенное нѣсколькими предметами однимъ за другимъ: *хлопці похрипли, люде поперескакували через ривчак*; при такихъ глаголахъ, чтобы отмѣтитъ ихъ, поставлены 1 и 2 лица во множ. ч., хотя должно не упускать изъ виду, что, употребленные съ собирательнымъ подлежащимъ или безлично, они имѣютъ и един. число: *челядь цілісіньку ніч колядує, аж похрипне* (0.1862. IV. 87). *Похрипло їх багато після того співу. Народъ поперескакував через ривчак* и пр.

При объясненіи словъ мы старались подыскать наиболее близкій русскій синонимъ или нѣсколько таковыхъ; если же соотвѣтствующаго не могли найти или онъ казался намъ недостаточнымъ, - мы прибѣгали къ описательному способу; при этомъ старались исчерпать всѣ извѣстныя намъ значенія слова, подтверждая вездѣ, гдѣ имѣли къ тому возможность, свой переводъ примѣрами, обнаруживающими какъ значеніе словъ, такъ и способы ихъ употребленія, при чемъ примѣрамъ изъ народныхъ произведеній отдавалось преимущество; къ сожалѣнію матеріалъ, которымъ мы располагали, не всегда давалъ намъ возможность удовлетворить нашимъ собственнымъ въ данномъ случаѣ требованіямъ³⁶. Недостаточностью матеріала объясняется и то обстоятельство, что, не смотря на всѣ наши старанія о возможно полной украинской фразеології, многое осталось не включеннымъ въ словарь.

Сомнительные переводы отмѣчены знакомъ вопроса. Слова, значеніе которыхъ намъ было неизвѣстно, оставлены безъ перевода, но съ примѣромъ или, по крайней мѣрѣ, съ точной ссылкой на источникъ.

Заканчивая свои поясненія, считаемъ пріятнымъ долгомъ выразить нашу глубокую благодарность *П. И. Житецкому* и *К. П. Михальчуку* за ихъ постоянную, во все время работы, помощь, выразившуюся какъ въ цѣнныхъ научныхъ совѣтахъ, такъ и въ просмотрахъ работы и указаніяхъ на ея погрѣшности, а *К. П. Мпхальчуку* еще и за добавленія многихъ словъ, сдѣланныя во время просмотра рукописи.

Приносимъ благодарность также всѣмъ поименованнымъ раньше лицамъ, безкорыстно принеся своимъ трудъ на пользу словаря, доставивъ намъ свои записи изъ устъ народа или выписавъ для насъ на карточки слова изъ книгъ и рукописей, а также гг. *Вл. Гнатюку, Е. Х. Чикаленку* к *Вл. Шухевичу* за поясненіе многихъ словъ, значеніе которыхъ безъ этого могло бы остаться намъ неизвѣстнымъ.

Въ заключеніе позволимъ себѣ сказать, что мы не считаемъ предлагаемый словарь ни исчерпывающимъ богатства украинскаго языка, ни доведеннымъ до такой степени совершенства, которая могла-бы удовлетворять хотя насъ самихъ, и находимъ себѣ оправданіе лишь въ томъ, что краткость времени, въ которое необходимо было сдѣлать всю работу, была въ этомъ случаѣ препятствіемъ, котораго не могло побороть самое крайнее напряженіе силъ работающаго. Мы считаемъ свой трудъ первой ступенью по пути созданія научнаго украинскаго словаря и, сознавая многіе его недостатки, все же рѣшаемся выпустить его въ свѣтъ, чтобы дать точку опоры дальнейшей работѣ въ томъ-же направленіи.

Б. Гринченко.

Кіевъ. 11 ноября 1904 г.

³⁶ Слова въ примѣрахъ, взятые въ () и напечатанныя прямымъ шрифтомъ, вставлены редакторомъ съ цѣлью приданія примѣру большей ясности.

ЕПІЗОДИ З ВЛАСНОГО ЖИТТЯ

Екзамен (оповідання)

Сьогодні великий день у Тополівській школі: у цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то у школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маненька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

– А то сяде та й товче чобітьми! Де б оберегатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закативши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазильниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителю до уваги, що коли вони, школярі, не побережуться, то "ота гемонська задня парта коли б не обернулася, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки". Та й учительському стільцеві, що якось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості – про самого батюшку й про "члена".

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож востаннє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

– Чого ж він приїде, той пан? – допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

– А питатиметься, чи навчилися ми...

– А він який? Страшний?

– Та хіба ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

– Олексію Петровичу, – озивається школяр до вчителя, – а він страшний?

– Хто?

– Та той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в "тому панові" нічого нема.

– А він не битиме? – не покида свого школяр.

– Та ні! Хто ж тут сміє битися? – дуже зважливо впевняє другий.

– Е, не сміє! А як спитається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять щонайстарші, чути, як вони бубонять собі під ніс, ще раз прочитуючи вивчене. Кожен працює, бо кожному хочеться мати "свідоцтво".

Один маненький хлопчик заліз у куток і наляканими очима поглядає навкруги: він заздалегідь злякався "пана".

– Я втечу, як він приїде! – шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного "пана", гепнув по спині свого товариша.

– Половина десятої,– промовив батюшка,– нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свитки, складаючи їх у купу на долівці у школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одержу. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось і про "безрахубних шибеників", довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося: і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на "свідоцтво", знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,– так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька почувся дзвоник.

– Їде, їде!..– розітнувся шепіт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

– Їде, уже біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і ввесь зігнувся, – неначе якось хотів сховатись. У багатьох перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя у багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: "Господи, поможи!.." Далі почувся Кирилів голос:

– Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

– Ви учитель?

– Учитель.

– Член училищного совета Куценко.

Пан Куценко років 25-30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнічко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром мав впасти, і разом він – член земської управи і шкільної ради, – тим і їздить він по сільських школах на екзаameni яко голова "екзаменаційної комісії". Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера Ъ та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з рахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банкові дало йому змогу перемогти й "дробі", і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завжди возив з собою свій завдачник, де були папірцями й олівцем позначені завдачі, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заялзений завдачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й

олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

- І в його завдачник є!
- Перо, як срібне, блищить...
- Дайте список учеников, – голосно прогомонив член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало, – чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

– Байденко Іван! – голосно вигукнув пан член. Викликаний хлопець схопився і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги в його якимось не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів; видно було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

- Ну, по закону, – муркнув член. – Читай молитву господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

- "Отче наш, іже єси..."

- Троице! – знову звелів член. Хлопець і ту проказав.

– А што ето такое тройця? – запитався він. Хлопець силкується щось сказати, але не може.

- Ну-ну! – підганя батюшка. – Я ж вам ето об'яснял, как же ти не знаєш?
- Тройця... – почина хлопець і стає. – Тройця... це – бог отець, і син, і дух святой...
- А шо ж то, три бога? – допитується член.
- Ні, один...
- Ну, как же то один? Розкажи! Хлопець мовчить.
- Ну, чого ж ти мовчиш? – знов підганя батюшка. – Ти ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видно, як замружіли і змокрили очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

– Ето значить... обикновенно, це всьо одно, шо от свет од сонця, ісходить і шо того... тее... – об'яснить йому, батюшка! – докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутався.

Батюшка вияснив.

- Тепер по священной історії... – промовив учитель.
- Розкажеш про Ноя і его синовеи? – спитав піп.
- Розкажу, – відмовив, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.
- А шо, – зненацька перехоплює його оповідь член, – хорошо сделал Хам с отцом?
- Ні...

– Обикновенно, он отца не уважал, посмеялся с него... за то ему і наказание. А ти уважаєш отца? Слушаєшся? – зненацька грізно запитується член.

- Слухаюсь... – відмовляє переляканий його голосом хлопець.

– То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обикновенно есть родитель! – промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося у їх перед очима.

- Тепер по арифметике! От я вже сам его спрошу, – промовив член.

Тут уже було його широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого завдачника і нашукавши по прикметах завдачу почав нею мучити хлопця. На щастя, хлопець знав.

- Тепер по-руському!
- Читай! – промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

– "Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки"... і т. і.

- Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

- ...вона слыхала, шо у людей больші руки і очки... стоїть та й крутить хвостом...

– Да, очки надела, – додає член. – Хорошо! Будеть! – промовив він і, нахилившись над реєстром, хотів 'писати "балли".

- Может бить, пісать єщо? – спитавсь учитель.

– Мм...– муркнув член, погадавши, мабуть, про недосяжні правила правопису. – Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки, як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдачу – даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

– Шо ето? – зненацька крикнув він. – Арифметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заздалегідь хотів утікати від "пана".

– У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! – ридаючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагатися додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на "свідомства", відбувся тихо, надто, що всі вони "арихметику" знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

– А тех не будем экзаменовать? – спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

– Ннет... Та они умеють читать?..– казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин. – Хлопці, читать умеете? – запитався він у школярів.

– Умієм...– несміливо відмовили деякі.

– А щитать? Ну: дважды сем?

– Чотирнадцять! – гукнули всі відразу.

– А 25 без 7?

– Вісімнадцять.

– Ну...– промовив член, вагаючись.

– Може, закусить би... – обізвався батюшка.

– Обикновенно... не мішало б... Ну, діти, – знов озвався він до школярів, а ті чогось повставали, – значить, ви тепер получите свідетельство – которіе екзамен здали, а которіе нет, то, обикновенно, учітєся, потому що наука... то-єсть... потому, що без єї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику, щоб знали. Потому, обикновенно, арихметика – то велика наука!.. – і показуючи великість "арихметики" яко науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і погрожаючи, штрикнув їм у повітря.

Далі течія членового красномовства всохла, і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

– Так от шо... тєс... – почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його, – школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знають, – один не знаєть, ну, та то вже нічево... – І член так само, як і інспектор, подав руку вчителеві та батюшці.

– Так їх распустіть? – спитав учитель.

– Еге, да...

– Читайте молитву! – промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

– Ну, тепер тєс... домой ідіть! – почав член. – А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б того... й водочка?..

– А всенепримінно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

– Так, так... От ми там і протокол экзаменської подпишем...

Непокірний (оповідання)

I

Тепер уже виразно було видно, що новий учитель – чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Насамперед – учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа й у волості. Друге – він не мав ніякого "благородного виду" і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв "по-мужицькому". Третє – він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з їми у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадуючи: таку "кумедію" щодня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте – він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі. Нарешті – він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, чи не ворожбит він який, але ж цю думку не взяв собі до уваги освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замість, щоб удовольнятися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, зашклені вікна і навіть щоб покрашено стару класову таблицю, начебто через те, що на їй уже крейда не пише. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілювався написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не вживаються на що треба. Управа ж пойняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладнав шкільну мебель і зробив усе, що школі треба. Хоча мебелі, звісно, не лагодили і нічого не робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено, – але ж такий вчинок учителів виразно доводив, що він – чоловік баламутний. Нарешті, волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето і знає добре, де чим пахне, догадався, що цей учитель... тес... Про це він казав навіть урядникові, що жив у другій волості, й урядник цілком з їм згодився, сказавши:

– Межи ними дуже багато мошенників... вони – сицилісти, тільки так, знаєте, видають себе за вчителів.

І обіцявся незабаром усе "розслідувати", приїхавши.

Такі були провини вчителів і так їх виясняли увечері дня... студня 188... року волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цупченко, що до його старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він "для штуки" посилав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

– А хлопець мій, що в школу ходить, каже мені, – оповідав Семен Олексійович далі, – що він таки швендяє часом у гості... – Тільки ж – як би ви думали, до кого?.. – До Семена Попенка!

– До Семена Попенка? – здивувалися гості. – Та в Семена ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим же він буде гостей гостити?

– А от же бачите, ходить до його! І хлопця Семенового так, кажуть, улюбив, так улюбив!..

Далі потроху почали виясняти вище писані провини, і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі несвітські вчинки нового вчителя. Але ж справжнє обурення повстало тоді, як волосний писар Льовшин озвався з своєю славетною промовою. Він сказав:

– Усе, що оце почув я тепер, не здається мені дуже вдивительним. Усякому звісно, що оці молоді панички, котрих земська управа нам понасилала, нічого не знають, для того тільки і вміють ганяти з мальчиками у м'яча...

– Еге, що правда, то правда, – перехопив старшина. – Що тепер за наука? То як старий дяк Панасович був, дак ідеш повз школу – аж гуде, аж рече, – так усі тії склади складають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив, – та потім я його взяв... Бо приходить додому, питаюся: "Ну, що ж ти у школі вивчив?" – Нічого, каже, не вивчив. – "А що ж ви робили?" – Та, каже, вчитель став проти нас та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми й собі загудемо: о-о-о! А він знову: – кажіть: гирр! Ми й собі як загарчимо: гирр! гирр! гирр! Он яка історія: гарчати тепер учать! – додав старшина.

Усі зареготалися, почувши про таку сміховину. Писар же, перечасувавши, поки регіт ушухнув, почав знову:

– Так ось, кажу, все це не дуже мені вдивительно. І те не вдивительно, що він у клявзи пустився: нада ж, ежेलі нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нету. Мені вдивительно і страшно друге.

Тут писар зупинився на хвилину, немовби щоб дати змогу всім слухачам приготуватися до цього другого "страшного". І справді, ті нашорошили вуха, а врядник додав нащось:

– Діствительно!

Бачачи те, писар почав ізнову:

– От Семен Олексійович кажуть: до них не схотів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його полюбив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить – следствие? Следствие, що він прихиляється до голоти всякої і кунпанію з нею імеєть, а з голотою – звісно, які розговори: про багатих та про начальство! Чуєте, які розговори?

Писар знову зупинивсь і глянув навкруги. На всіх обличчях ще більша запанувала увага. Урядник же насупився ще дужче й силкувався дивитися так, як дивиться сам справник. Він хотів би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить в руках усі перуни, але, на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам спини, слухався його краще, ніж язык, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

– Діствительно! – а опісля додав: – Возмутитель! Прокламацію пушаєть...

Писар почав далі:

– Тепер друге: отчого він, як старшина або господин урядник, або я, або ще хто з начальства – от хоч би поштосодержатель Семен Олексійович – іде, нікогда первий шапки не зніметь? Отчого, кажу, і што з цього виходить – следствие?

– Еге, що правда, то правда, – озвалися старшина й хазяїн, – це ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкається, мабуть, жде, щоб йому вперед шапку зняли...

– Потом он што, – казав далі писар: – приходжу я раз до його – думаю так: зайти одвідать чоловіка, поговорити, як з образованим. Заходжу, а він книжку читаєть. "Здрастуйте, – говорю, – Василій Дмитрієвич!" – "Здрастуйте", – каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув. Спрашую я вас: на што йому ту книжку прятать, ежेलі вона такая, как нада, книжка? А ежेलі прячєть і по ночах книжки читаєть, то що тут виходить? Виходить і следствие, що то такії книжки, которіі только без людей читать можна.

– Діствительно! – скрикнув урядник. – А я ще осінню получил бумагу сикретную од господина станowego пристава: хто учитель? званіє? І потом: способен ли к отправлению своїх об'язаностей? Конешно, я отвечав: неспособен, потому – возмутитель! І книжка запрещонна – всьо одно що прокламація!

– Еге! Так он воно який птах! – скрикнув Цупченко.

– Іменно! – доводив свого писар. – Виділи, яке в його волосся довге?

– А хіба то що, як довге волосся? – запитався старшина.

– Як що? А то ж у них, сицилістів, прикмета така, знак, значить, штоб свій свого узнавав.

– Діствительно!

Після цієї писаревої промови зчинилося, як я вже казав, велике обурення. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчителя виявивсь у виразніших формах. Балакано довго й багато і, нарешті, вряджено й постановлено

зробити так: а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і непошану до свого начальства, то не давати йому більше дров; б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків забирати їх зі школи; в) розпитатися по селу, про що розмовляє вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, якщо буде змога, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками (розпитуватися мав урядник, приручав це й писареві, а до вислідів у шаховці сподівались помочі від сторожа).

– А там, когда дознаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю еті дела! – казав писар.

– Окончательно! – додав урядник. – Тогда ми доношеніє сикретное і його голубчика тогда – фіть!.. А ви, Хомо Григоровичу, – вдався він до писаря, – неукоснительно сообщіть мне, бо знаєте – я тут не живу і мене за всім не вспіть, потому – сикретних дел множество.

Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу й по третій на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II

Як урадили, так і вчинили. Другого ж таки дня вчителеві не дали дров і сторожем переказали:

– Оце щоб шанувався!

Опріче цього сторожеві звелено було не слухати, якщо вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гризся, але ж похитнути незламність духу сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов написати про це до земства, та волосний писар, догадавшись, що містить у собі присланий од учителя на пересилку пакет, вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна відсилати тільки такі пакети, які запечатано скарбовою печаттю. Так минув тиждень.

Однаке, хоч і мерз учитель добре, та його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів був їхати в повітове місто в земську управу, але ж Цупченко, звісно, не дав йому коней.

– Ну, а найняти йому, два рублі дати – ні з чого, – казав старшині писар, – він уже третій місяць не получає жалування, а тепер у його в кармані вітри гудуть!

– Хіба зборщик не брав у його довіреності на жалування, щоб з управи получить, як їздив у город? – спитався старшина.

– Авжеж, я звелів, щоб не брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить! – одмовив писар.

Це була правда, і вчитель ніяк не міг рушити з села. А надто, що після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть підкованими кіньми. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди, що сторож, слухаючися наказу, не носив у школу води й не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й учитель зрозумів, як начальство сердиться.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Хоч староста з старшиною навіть у волость кликали деяких батьків і намовляли їх забрати своїх дітей зі школи (додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплатку, себто до "холодної" недалеко), хоч у школі було холодно, діти все ж ходили вчитися, і деякі батьки на перестороги та накази від свого начальства казали:

– А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь у школу ходити, старшина свариться! А він каже: мені треба вчителя слухати, а не старшини.

– Замічаєте, замічаєте, Михайле Степановичу? – питався писар у старшини, – замічаєте? Проти начальства возстановляє!

– Та як же вони там учаться в нетопленій хаті? Там же так холодно, що хоч вовків ганяй! – питався старшина у сторожа.

– А так: їх там багато збереться школярів, а хата маленька, то поки в школі сидять, то воно і нічого, – від духу нагрівається, та ще й усі в кожухах та в свитках.

– А сам мерзне?

– Коли мерзне, а коли хлопці йомуносять з дому дрова, так топлять у себе.

– Що ж це? Звелів він їм, чи що, дрова носити?

– Де вам! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вони носять.

– А ти їм відер не давай! – звелів писар.

– Та я й не даю. З дому хтось приніс, тими й носять.

– А ти пильнуй: тільки котрий воду чи дрова принесе – по потилиці жени.

Нарешті залишився ще третій пункт присуду. Але ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волость.

– Што ж, как следствие? – спитав він.

Ті розказали, що було.

– Нехорошо! – покрутив головою вряник. – Довжно вам приймать мери. Од вищой власті приказ – припаганду ловить і всячески преследовать. Неукоснительно старайтесь! А то будете виноваті.

І він дав їм інструкції. Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше "ловить припаганду". Але ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Гарасим помінився³⁷ дещо розказати, якщо йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель начебто казав йому, що непогано б старшину скинути геть.

– А про багатих нічого не казав? – спитався писар.

– Про багатих? – не розумів Гарасим. – Ні, про багатих казав... казав, що добре, якби всі були багаті...

– А книжок ніяких не давав?

– Книжок? Ні, давав і книжки всякі...

– Кому ж він давав? Які ж він книжки давав?

– Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...

– Ну, а ту... як її?... пре... пра... та як бо, Хомо Григоровичу? – спитався старшина в писаря.

– Прикломація! – одмовив той.

– Еге, приломація! Так приломації тієї не говорив, не делав?

– Як? – спитався Гарасим. – Що воно таке?

Але того не знав і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питатися, зрозумівши, що від Гарасима великого не довідаєшся. Та й усякому було відомо, що Гарасим за чвертку й рідного батька продав би і що його ловлено в брехні на волосному суді, де він часто ставав за свідка, а одного разу навіть і бито за ці брехні. Але ж, не маючи кращого, можна було, якщо треба, і з Гарасима скористуватися, щоб скарати винного. І писар звелів Гарасимові:

– Гляди ж, не забувай того, що сказав!

– І, боже мій! З чого б я забув? Ні, зроду-звіку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Взявши на увагу, що Гарасим може ще здатися, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставалося ще одно: довідатися, які книжки вчитель читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо, виходячи з школи, учитель щоразу замикав її. Писар уже й так і сяк заходжувався, але нічого не міг удіяти.

– А може б, так: при йому трус ізробити? – казав нетерплячий старшина. – Так просто: а давай, такий-сякий, які в тебе проти начальства книжки єсть!..

– Ні, Михайле Степановичу, так не можна. Треба це діло потихеньку вести, – відмовляв політичний писар.

Але ж, щоб учитель не забув, що начальство всякими способами може скарати непокірного, писар дещо-таки вимудрував.

Так звана "холодна" відгороджувалася від школи тільки тонкою стіною (школа, як уже сказано, була в одному будинку з волостью). З цього й скористувався писар, хоча сам він нічого не робив, а все діло звернув на старшину. А старшина того ж таки дня покликав рудого Гарасима, знов вийняв йому з громадської скриньки на чвертку, дав належні інструкції та й посадив його в "холодну" саме тоді, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші й зараз же почав галасувати, а потім і бити

³⁷ Помінитися – пообіцяти

кулаками в ту стіну, де була школа. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева, і Гарасим скоро продовбав у її дірку і, вистромивши в школу голову і вдаючи з себе п'яного, почав на всі боки лаяти вчителя і школярів і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

– А знаєте, Михайле Степановичу, громада лає нас за вчителя.

– Як?

– Та так! Каже: дітей зморозили і все...

– Громада? – скрикнув старшина. – Начхать мені на громаду! Я начальник! Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада старшину вибирала, так я на те начхав! То колись, може, було так, а тепер хіба громада настановляла й настановлятиме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина – начальник від справника, а не від громади. Бо не громада мені зуби поб'є за несправність, а він...

– А, отже, громада каже, що буде жаліться, – ще лукавіше додав писар.

– Нехай! Мені те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам! – кричав уже, зовсім розсердившись, громадський репрезентант, начальник од справника, пан старшина.

І цього ж таки вечора, випивши добре в свого кума, він зайшов по дорозі до волості і почув, що в школі хтось гомонить, навіть співає. Розлютований за такі "непорядки", кинувсь у школу. Там був учитель і троє хлопців-ночувальників, – вони й співали.

– Смирно! – grimнув старшина, відчиняючи двері і вступаючи в хату. – Смирно, я вам кажу, матері вашій!.. Що ви мені тут кричите, діло робити в волості не даєте!

Але ж учитель і тут не змовчав перед начальством і насмілився сказати йому, старшині:

– Вийдіть зараз геть!

– А, так ти, такий-сякий, начальство вигониш! Цить! Р-роздеру!

Здається, після такого категоричного начальника слова кожен мусив би скоритися. Тільки ж ледачого нічим не дошкулиш. І хоч і дуже дивно буде це всім, а мушу сказати, що вчитель вигнав старшину, – так-таки простісінько, взяв та й вигнав, бо був собі чоловік при здоров'ї та й палиця якась у руках у його була, – не диво ж, що старшина, хоч і дуже п'яний був, але ж не хотів змагатися з таким бунтівником і, вилаявшись ще раз чи двічі, вийшов геть.

Другого ж дня після цього в волості довідались, що вчення в школі нема, а вчитель поїхав у повітове місто.

– Хто ж його повіз? – допитувався у сторожа старшина, сердитий вельми, бо йому після вчорашнього вечора своя голова здавалася завбільшки з винницький казан.

– Та Грицько Дараган. Та ще й наборг: сказав – потім оддасте, як свої відберете.

– Хм... Ну, Грицька треба буде провчити...

– А що, – питався старшина на самоті в писаря, – чи не скоїться чого з того, що він поїхав?

– Дурниця! Нічогісінько не буде! Самі побачите, – заспокоював писар.

Учитель повернувся, а за їм наспів і наказ од земської управи. Управа, перелічивши всі вчинки волосного старшини, прикро наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость уволяла справедливу волю вчителеву, а також щоб "донесла", на підставі якого права старшина робив усе "вище писане".

Писар тільки всміхнувся, прочитавши те, і сказав:

– Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас пам'ятатиме!..

"Він" – цебто вчитель.

III

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, що ніс до школи якусь книжку.

– А ну лиш, що воно таке? – подумав старшина й зупинив хлопця.

– А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

– Учитель.

– А дай її сюди!

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

– Ну, йди додому, – звелів йому старшина, а сам зараз же пішов у волость до писаря.

– А гляньте, Хомо Григоровичу, що це за книжка?

Писар розгорнув книжку.

– Хм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайле Степановичу?

– А в школяра! Вчитель йому дав.

– Вчитель? Ану, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

"Географія", – читав він заголовок. – Хм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув посередині й почав читати:

– "Дождь происходит от паров, которые поднимаются от водяных вместилищ вверх и собираются там в виде облаков"... А, ось де воно! Ось! Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од бога дощ, а од "паров". Он що!

– То це, значить, книжка така... проти бога?

– Конешно!

– Так її й тєє... і представити до начальства можна?

– А всенепременно!.. Ну, тепер, голубчику, побачимо! Тепер я вшкварю! – гукнув писар.

Але він поїхав ще порадитися до в'язника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тієї мовою, якою він сам його написав.

"В Н-СКУЮ ЗЕМСКУЮ УПРАВУ Н-СКОГО ВОЛОСТНОГО ПРАВЛЕНИЯ ДОНОШЕНИЕ

Оное Волостное Правление имеет честь донести, что топливо для школы г-ну учителю всегда давалось в достаточности и ежели на каких два дня случилась приостановка, то единственно от недостачи общественных сум, которых не доставало. И на щот оскорблений, то никаких таковых оскорблений волостной старшина учителю не чинил, а наоборот всегда споспешествовал просвещения юношества и зайдя в школу как начальник отечески пекущийся о благосостоянии, чтоб узнать необходимое для школы, но г-н учитель без всякого на то внимания, поносными и дерзкими словами старшину изругал и выгнал прочь с устрашением палкою, каковую для совершенно неизвестных, но весьма вредоносных намерений, постоянно при себе имея, как бы угрожая спокойствию.

И всякия другия г-на учителя жалобы единственно от того, что он на волостного старшину и писаря злобу имеет и постоянно имеет между волостью истязание в разсуждение разных будто бы чинимых ему причепок, каковых причепок он есть причиною, а онных не существует. Сам же г-н учитель нимало в школе не учит, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожных разширяет и разные речи относительно против властей, чему примером крестьянин Герасим Рудый и свидетелем"... і таке інше.

До цього додав ще й книжку, що старшина відняв: нехай начальство бачить.

Урядник же написав своєму начальству ще краще. Він просто казав, що вчитель хотів зчинити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики почали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехотя знімають перед урядником шапки.

Це все полинуло, куди треба... Трохи згодом начальство шкільне завітало в школу. Воно сказало вчителіві:

– Що ви тут так погано поводитесь? Книжки якісь там, розмови...

Бідолашний учитель хотів був виправлятися й доводив, що книжку ту, яку старшина відняв, дозволила не то цензура, а й "ученый комитет" у школі, але начальство не дало йому й договорити:

– Це все добре, але ви чоловік непокійний... Шукайте собі місця де-інде, – нам вас не треба.

Учитель мусив шукати. Волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер пересвідчитися, що ще існують способи скарати винного...

З ПАТРІОТИЧНИХ ПОЕЗІЙ

Я – раб

Еге, се так, що за раба
Мене полічено з рабами,
Але я з тих рабів, що в їх
Повік нема ладу з панами.

Я з тих рабів, що єсть у їх
Жадання пута розбивати

І ті будівлі руйнувать,
Що в їх стирчать залізні ґрати
Я з тих рабів, що їм на те
Дається рабськеє убрання,
Щоб швидше рабство розвалить,
Одняти в ката панування.

1897

Гармонія

З'єднавшись піп з поліціантом,
Народ в заліза у тяжкі
Взяли й любенько порядкують
Івана Лютого синки.

Цей молитви співа й побожно
Благословля народ хрестом,
А той шмагає на всі боки
Людей довжезним батоґом.

Народ задурений, в тумані
Не розрізня обох тих рук,
Не розбира, де хрест, де пуга –
І хрест цілує, і канчук.

Святії співи і кадило
І рука ляска, б'є когось,
На споді стогін, – все укупі
В одну гармонію злилось.

1893.

До праці

Праця єдина з недолі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святеє
Сміло ми будемо йти!

Праця єдина нам шлях уторує,
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямує:
Нумо до праці мерщій!

Праця не згине між людьми даремне:
Сонце засвітить колись, –

Дякою нас тоді люди згадають –
Нум же! До праці берись!

Хоч у недолі й нещасті звікуєм –
Долю онукам дамо!
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!

Сміливо ж, браття, до праці ставайте, –
Час наступає – ходім!

Дяка і шана робітникам щирим!
Сором недбалим усім!

1881

Марусі Вітровій

*Мучениці, що спалила сама себе
у Петропавловській тюрмі у Петербурзі*

Ой не плач, моє серце, ой цить!
Нехай плачуть маленькі діти!
Вже вона у землі тепер спить,
Та, що всіх так уміла любить,
А себе не уміла жаліти.

Вона йшла до ясної мети,
До святого взялась вона діла:
Щоб свободу людям принести, –
І в неволі замкнули кати,
Ту, що волі безщасним хотіла.

Катування темничні страшні
Не лякали: уміла терпіти!..
Але інші думи ясні
Обняли у тяжкій ті дні:
Вона зважилась більше не жити.

«Не скорюсь я запеклим катам!
Коли жертви недоля схотіла,
Щоб кайдани розбити рабам,
То на жертву себе я віддам
Для свободи великого діла.

Я умру, але так, щоб кати
Не могли тії смерті сховати;
Щоб навчилися муки нести
Ті, що йдуть до святої мети,
Щоб навчились за волю вмирати!
Мій народе безщасний, прощай!
Тобі щастя хотіла я дати...
Все, що можу, – зроблю я, нехай
Воно прийде у рідний наш край
Над моєю труною витати!»
І зросивши одержу пальним,
Героїня себе запалила...
Сталось тіло стовпом огняним:

Оддала себе мукам тяжким
Для свободи великого діла!
Вмерла, вмерла, свята і ясна...
О, навчіться ж од неї, навчіться!
Хай ця жертва страшна, вогняна
Вас до бою веде хай вона,
Щоб з тиранами лютими биться!
Ой не плач, моє серце, ой цить!
Нехай плачуть маленькі діти!
Нам не плакати треба – робить!
Краще зовсім на світі не жити,
Ніж рабами довічними жити!

1897.III 10

Зернятка

I
Щастя хочеш ти зазнати?
Щастя дурно не дається:
Тільки той його придбає,
Хто за його в бої б'ється.
У великім нашім бої
За нового дня світання
Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання.

II
Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидше дійдеш до мети.
Як на силу ти багатий, –
Не єднайся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти, –
Сам іди своїм шляхом!

III
Говорять люди: не зітхай,
Чого нема, то й так нехай!
А я говорю: не зітхай,
Коли нема, – борись, придбай!

IV
Краще кривду вже терпіти,
Ніж самим її чинити,
А ще краще, пане брате,
Ні чинить, ні зазнавати:
Сил набравшись і надій,
Не терпівши, скинуть з шиї.

V
Гей, почім дурного знати?
Що розквасив губи й плаче!
Пане брате, пане брате!
Той дурний – то ми неначе.
Всі з зітханнями, з жалями

Озиваються до неба...
Гетьте к бісу з плаксіями!
Нам борців, нам діла треба!

VI
От, кажуть, – пригоди
Учать людей згоди.
Невже на пригоди
У нас недороди?
Здається, багато
Пригод нам бувало, –
Чомусь тільки згоди
У нас досі мало.

XVI
Хвилі не вір ти мінливій:
Вітер де віє, туди вона й б'є,
Берег твердий незрадливий –
Він тільки певний притулок дає.
Слову не вір ти людському –
Хвилі у морі хисткім забуття;
Ділові вір ти міцному,
Грунтови зросту, основі життя

XVII
Народ-герой – героїв появляє,
Шануючи, він їх вінцем вінчає:
Високий дух високість признає.
А, раб-народ, як є герой у його, –
Він на борця величного свого
Грязь кидає, його камінням б'є.

XVIII
Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мозку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий, –
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!
Щоб прийти на свято згоди

Нам між іншії народи
В сьайві слави і уроди!

XXVI

Неможливо, кричать боязкі, досягти,
Бо добути його – то над людській сили!..
Не кричи, а іди і візьми його ти:
Неможливе – се те, що не вдіяв ще смілий.

XXVII

Звикли з а в т р а всі людці робити,
Плентатись помалу до мети:
Звикни лиш робити все с ь о г о д н і –
І до неї перший прийдеш ти!

XXVIII

"Зроблю", – сього сахайся слова.
"Зробив", – оце потужних мова.

XXIX

Хочеш вік прожити марно ти?,
То малої добирай мети
Щоб за тебе нижчая була:
Бо мала – вона й тебе змалить,
Бо низька – вона й тебе знизить,
Бо з дрібною, то дрібні й діла.
Хочеш вік прожить немарно ти?
Вищої шукай собі мети,
Щоб за тебе більшая була:

За великою зростеш і сам,
З нею воля духові й рукам
І великі на ввесь світ діла .

XXX.

Коли хочеш ти добро зробити, –
Поспішай його робити швидше,
Поки є його чинити сила:
Як багато вже таких бувало,
Що з добром барилися, аж поки
Час тяжкий робить лихе примусив.

XXXII

Ні, не сумуй, поете безталанний,
Що ти малий, поміж людьми незнаний,
Що у тобі вбача людська юрба
Такого, як сама вона, раба,
Ще й гіршого, і подвиг твій великий
Стріває сміх чи крик ворожий дикий:
"Ти ще ж и в и й , – тим не прийшов твій час,
Бо тільки смерть великих робить з нас".

XXXIII

Лихо в світі не довічно
Мучить нас і боре,
Бо так саме, як і щастя,
Так минає й горе.

1898-1903

Землякам, що раз на рік збираються на Шевченкові роковини співати гімн

Ще не вмерла Україна,
Але може вмерти:
Ви самі її, ледачі,
Ведете до смерти!
Не хваліться,
що живе ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно стоптала,
Продала, лукава.
Ваші предки торгували
Людськими правами,
Їх продавши, породили
Нас на світ рабами.
Не пишайте ж у співах
Ви козацьким родом:
Ви раби, хоча й пани ви
Над своїм народом.
Україна вам не мати,
Є вам інша пані,

Зрадних прадідів нікчемних
Правнуки погані!
Тільки той достойний щастя,
Хто боровсь за його,
Ви ж давно покірні слуги
Ледарства гидкого.
Ви ж давно не люди – трупи
Без життя і сили,
Ваше місце – кладовище,
Яма та могили.
Як живі покинуть мертвих,
Щоб з живими стати,
«Ще не вмерла Україна»
Будемо співати.
Як живі покинуть мертвих,
Прийде та година,
Що ділами, не словами
Оживе Вкраїна.

Хлібороб

Я убогий родивсь, і в ті дні,
Як вмирать доведеться мені,—
Тільки горе, та стомлені руки,
Та ще серце, зотлілеє з муки,
Я зложу у дубовій труні.

Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.

На тім полі каміння було,
Поле все бур'яном заросло,
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло.

У годину, в негоду я там:
Без роботи погано рукам!
Нехай дощ і крізь драну свитину
Січе згорблену працею спину,
А спочинку собі я не дам!

Скільки поту свого я пролив,
Скільки сили я там положив!
Та дарма! Бо поорана нива
Нам давала багатії жнива:
Я не дурно невтомно робив.

Такі жнива зазнав я не раз,
А тепер вже минувся мій час,
Я вже чую: останнєє літо
Бачу я золоте своє жито,
Бачу, ниви широкії, вас.

Мої діти зберуть урожай...
Усьому наступає свій край,
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і навіки спочину,—
Мої ж діти зберуть урожай.

Мої діти — дочки і сини —
Усі вкупі зібравшись, вони,
Як почнуть до обіду сідати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні.

І за те, що, працюючи, зміг
Згодувати і викохати їх,
То про мене в їх згадка не згине,
Після мене ще довгі години
Моє діло не вмере серед їх.

Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
Як вмирать доведеться мені,
То не сором ці стомлені руки
І це серце, зотлілеє з муки,
Положити в дубовій труні!..

1884

Моє щастя

Хай люди женуться за втіхами світу,
Женуться за брязкотом злота дзвінким,
Затоптану душу, багном оповиту,
Востанне затопчуть нехай перед їм.
Хай люди женуться за владою в світі,
Вганяють за правом веліти страшним,
І хай Рубікони всі кров'ю політі,
Не страшно для його проходити їм.
Хай люди женуться за славою в світі
І за фіміамом її запашним
І в йому знаходять нехай, немов діти,
Усе, що бажали, що марилося їм, —
Те право веліти і сяйво від слави,
А з їм і ті гори усі золоті
Віддам я за милої погляд ласкавий,
Віддам за кохання хвилини святі.
Віддам я за милої карії очі,
За погляд, за усміх, як щастя ясний,

Віддам за ті райські місячні ночі
І за поцілунок, як сонце палкий.
Віддам, не жалівши, віддам без вагання:
Без влади, без слави, без втіх золотих —
Я знаю—в хвилини палкого кохання
Я дужчий, щасливіший буду за всіх.
Але ж і ті очі ясні, що кохаю,
Але ж і рожеві ті пишні уста
І те раювання солодке без краю,
Що дасть нам кохання доба золота,
Але ж я усе це віддам без вагання
За те, чого краще ніколи не знав,
Що вище од влади, од слави й кохання,
Що раз тільки й мав би, якби я придбав.
І хоч після того не міг би я жити,
І хоч я на мить тільки й бачив би рай,
Але ж я віддав би усе на цім світі
За змогу умерти за рідний свій край!

ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА

«Гетьманша»³⁸

Христина Данилівна Алчевська народилася 4 квітня 1841 р. в повітовому містечку Борзна Чернігівської губернії (тепер Чернігівська область). Батько Д.Я.Журавльов – українець, учитель повітового училища. Мати – румунка за походженням, донька героя війни 1812 р. генерала Вуїча, освічена жінка, закінчила Смольний інститут. Христина вважала її людиною із світлим розумом і даром «привертати серця людей». Батько ж, на її думку, «розумний, але сухий бездушний егоїст». Він не любив дітей, нещадно бив її братів і кріпосних, несправедливо ображав дружину. Мала Христина дуже прив'язалася до годувальниці – українки Гапки, з молоком якої увібрала, як згадувала пізніше, любов до України.

У родині Журавльових було ще двоє синів. Елементарні знання вони отримали від бідняка-семінариста, а в 9–10 років продовжували навчання в гімназії. Батько був проти жіночої освіти й заборонив Христині навчатися грамоти. Але завдяки надзвичайним здібностям і великому бажанню здобути освіту дівчинка вивчилася читати й писати раніше за братів (підслуховуючи їхні заняття, виконуючи самостійно домашні завдання, що давали їм у гімназії). Твори, які вона писала замість братів, вважалися найкращими. Згодом Христина писала твори й за інших гімназистів, заробляючи гроші на посібники для братів. Закінчити ж школу або отримати систематичну освіту вона так і не змогла. Така несправедливість змусила її поставити собі за мету «навчити як можна більше жінок грамоти».

У Курську, куди батька перевели на роботу, минули дитячі та юні роки Христини. У 12–13-річному віці дівчинка виявляє акторські здібності, вона виступає на сцені домашнього театру. Юність її (1857–1859 рр.) збігається з поживавленням політичного життя в Росії, виникненням таємних політичних товариств, що ставили за мету зміну панівного ладу. Молодь читала «Колокол» О. І. Герцена, захоплювалася творами М.Г. Чернишевського, Ф.М. Достоевського.

Коли Христині виповнилося 16 років, померла її мати. Лише захоплення читанням полегшувало горе і врешті-решт привело дівчину в ряди радикально налаштованої молоді, в гуртки, де велися небезпечні розмови, читалася заборонена література. Усе це сприяло формуванню соціально-політичних поглядів Христини Журавльової. В 1859 р. під псевдонімом «Українка» вона таємно листувалася з О. І. Герценом, популяризувала в Росії його твори. Пізніше один з листів М. П. Драгоманов знайшов в архіві О. І. Герцена, а І. Я. Франко надрукував його в журналі «Житє і слово» (1895 р.). У ньому дівчина висловлювала свої суспільні погляди, прагнення, закликала «Колокол» будити громадську свідомість жінок, просила поради щодо того, як працювати в недільних школах, які саме тоді почали повсюдно створюватися, оскільки гостро постало питання про освіту народу. Щоправда, вже в 1862 р. їх заборонили.

В 1862 р. Христина Данилівна Журавльова вийшла заміж і переїхала з чоловіком до Харкова. Її чоловік, Олексій Кирилович Алчевський, українець, походив із купецької сім'ї. Розбагатівши, став власником Торгового й Земельного банків на Донбасі. Фінансував великі підприємства, зокрема Донецько-Юр'ївське металургійне товариство; багато сил і часу віддавав громадській діяльності. В 1860-ті роки він очолив Харківську громаду (напівлегальне об'єднання української інтелігенції налічувало 80 осіб). Громадівці сприяли просвіті української людності, відкривали безкоштовні школи, видавали дешеві популярні книжки – «Метелики», організовували лекції, шевченківські вечори, зустрічі з театральними групами, концерти. Христина Данилівна Алчевська була серед них єдиною жінкою, її називали Гетьманшею. В 1869 р., коли в Харкові було створено Товариство поширення грамотності серед народу, вона зі своїми колегами ввійшла до його складу.

³⁸ Українська педагогіка в персоналіях. Х–ХІХ століття / За редакцією О. В. Сухомлинської / навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. - К. : «Либідь», 2005, кн. 1., С. 531–538.

Відкриття жіночої недільної школи у Харкові

Приватна нелегальна жіноча недільна школа (50 учениць) була заснована Христиною Данилівною Алчевською 10 червня 1862 р. і діяла впродовж восьми років. Принципи навчання й виховання в ній були відомі не лише в Росії, а й за її межами. У групі, яку вела сама Христина Данилівна (російськомовна за походженням, яка сама української мови не знала), навчання проводилося за «Граматкою» П. О. Куліша. В 1863 р., коли міністр внутрішніх справ заборонив друкувати книжки українською мовою, довелося перейти на російську мову викладання.

Офіційного права на викладацьку діяльність Христина Данилівна Алчевська не мала через відсутність диплома. Тому працювала нелегально. Лише згодом, склавши екзамени з російської мови, арифметики і Закону Божого, отримала диплом, а з ним і право викладання.

Офіційне відкриття школи відбулося в березні 1870 р., що засвідчує лист голови Харківського міського відділу внутрішніх справ до штатного доглядача повітових училищ. Заняття дозволили проводити по неділях та у святкові дні з 10 до 14 години в приміщенні 1-го повітового училища. Оскільки не було високопоставленого поручительства щодо благонадійності засновниці школи, то, на її прохання, обов'язки почесного попечителя взяла на себе А. П. Вернадська – мати відомого вченого, першого президента Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Пізніше попечителем стала сама Христина Данилівна Алчевська. Регламентував роботу навчального закладу «Устав попечительского комитета Харьковской женской воскресной школы», відповідно до якого навчання було безкоштовним, а вчителі працювали без винагороди. За віком учениці поділялися на малолітніх (10–12 років), підлітків (13–15 років) і дорослих (від 16 років). За підготовкою – на неписьменних, напівписьменних (уміють лише читати), малописьменних (уміють більш-менш писати й читати) і письменних. До 1896 р. школа містилася в приміщенні 1-го повітового училища, доки на кошти Олексія Кириловича Алчевського побудували власне. Це була на той час єдина недільна школа, що діяла у власному приміщенні.

Принципи навчання та виховання в школі Х. Алчевської

Харківська жіноча недільна школа стала зразком освітніх установ такого типу. Відомий педагог С. І. Миропольський написав її історію, яку під заголовком «Школа и общество» опублікував у журналі «Семья и школа» (1878 р.).

Усі шкільні питання, які потребували вирішення, виносилися на щотижневі (по понеділках) педагогічні збори. Відбувалися гострі дебати щодо прийомів, форм і методів викладання, обиралися найефективніші з них. Як свідчать протоколи зборів, часто обговорювалися проблеми предметних уроків, запровадження іспитів (у школі Алчевської їх не було). Присутні інформувалися про нове в педагогіці, у викладанні того чи іншого предмета.

Серед питань, що розглядалися, було й таке, як доцільність ведення педагогічних щоденників. На думку Христини Данилівни Алчевської, щоденник допомагав критично ставитися до справи, сприяти «выяснению отношений учительниц к школе, отношений их к ученицам, и наконец, выяснить характер, способности, индивидуальные свойства каждой ученицы».³⁹

Вивчаючи щоденники Христини Данилівни Алчевської та її колег, можна зробити висновок, що в них містяться цінні педагогічні спостереження за психологічним розвитком учнів, питання взаємин із ними; вони є засобом обміну педагогічним досвідом, допомагають аналізувати нові методи навчання, проблеми педагогічної майстерності.

Удосконалюючи форми й методи навчання, педагоги наполегливо працювали над розробкою методичного документа під назвою «Программы по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся» (1885 р.), що складався із 7-ми пунктів:

³⁹ Миропольский С. Школа и общество. - СПб., 1892. - С. 82.

1. Програма-план з предметів навчання в групах неписьменних;
2. Програма з курсу російської мови для всіх груп недільної школи;
3. Програма з читання для груп дорослих, які закінчили вивчення алфавіту (посібники: «Новая азбука» Л. М. Толстого; «Родное слово» К. Д. Ушинського, ч. 2);
4. Програма з пояснювального читання для малолітніх, які засвоїли азбуку (посібники: «Родное слово» К. Д. Ушинського, ч. 1, 2 ; «Новая азбука» Л. М. Толстого);
5. Програма з пояснювального читання за «Книгой для первоначального чтения» В. І. Водовозова., ч. 1; «Детским миром» К. Д. Ушинського, ч. 1;
6. Програма-конспект з арифметики для 3-ох років навчання малолітніх;
7. Програма з арифметики для груп дорослих.

Програми перевидавалися 4 рази й за ними понад 30 років велося викладання в більшості недільних шкіл Росії.

Зі звіту Харківської приватної жіночої недільної школи за 1892/93 навчальний рік дізнаємося, що ідея створення посібника для навчання дорослих – «Книги взрослых» – виникла на початку 1890-х років.

У перший рік навчання вона призначалася для учнів, які закінчили букварний період. У цьому випуску вміщені художні твори, оповідання, байки, науково-популярні матеріали, вірші, народні пісні, загадки, прислів'я.

У книжці для другого року навчання матеріали згруповані за розділами: ботанічний, зоологічний, географічний, історичний, літературний.

Для третього – за розділами: географічний, історичний, літературний, з фізики, гігієни, хімії і технології, азбуки законодавства. Найбільший з розділів – літературний.

Усього до «Книги взрослых» увійшло 175 художніх творів або уривків з них.

Принцип навчання передбачав бесіди з використанням наочності, пояснювальне читання. Це була колективна праця науковців, учителів-практиків, очолюваних Христиною Данилівною Алчевською.

Вчителі, як послідовники К. Д. Ушинського, М. О. Корфа, застосовували звуковий метод навчання грамоти. Великого значення надавали в школі їхній самоосвіті й надзвичайно уважно комплектували для них бібліотеку.

У школі використовувалися такі методи навчання, як пояснювальне читання, бесіди, зокрема з історії культури, географії, з гігієни, анатомії та фізіології людини, з питань надання першої допомоги в разі нещасних випадків, з профілактики холери, тифу. Особливого значення надавали літературним бесідам. З багатьох предметів були розроблені програми бесід і методичні вказівки щодо їх проведення.

Зважаючи на те, що процес навчальної роботи був тісно пов'язаний з вихованням, великого значення надавали такому ефективному виховному засобові, як шкільні свята: урочистості до ювілейних дат письменників, дня заснування школи, новорічні й українські традиційні свята. Практикувалися прогулянки на природу. В середньому навчальний рік у недільній школі складався з 30–35 навчальних днів, щорічно відбувалося 5–8 свят, кілька прогулянок на природу, за місто.

Укладення покажчика «Что читать народу?»

У 70–80-ті роки Христина Данилівна Алчевська неабияку увагу приділяла позакласній роботі, насамперед позакласному читанню, розробила метод вивчення читацьких інтересів. При школі було створено бібліотеку й розроблено спеціальні правила користування нею. В листі до Л. М. Толстого Христина Данилівна Алчевська розповідала: перш ніж книжка надходила до читачів, її рецензували, а рецензії заслуховувались на педагогічному засіданні. Після того, як книжку прочитали учениці різного віку й різного розвитку, вчителі з'ясовували, чи сподобалось їм прочитане і що вони зрозуміли з цього. Все це занотовувалося в шкільних зошитах. На основі численних відгуків був укладений покажчик книжок для народного й дитячого читання «Что читать народу?» в 3-х томах (т. 1 – 1888 р., т. 2 – 1889 р., т. 3 – 1906 р.). Покажчик високо оцінили А. П. Чехов, С. М. Степняк-Кравчинський, С. В. Ковалевська, Л. М. Толстой, Н. К. Крупська, О. М. Горький, Ф. М.

Достоевський. Варто зазначити, що Христина Данилівна Алчевська листувалася й особисто зустрічалася з багатьма з них, а також з іншими відомими діячами: І. С. Тургенєвим, Г. І. Успенським, М. І. Павликом, Елізою Ожешко, В. Г. Короленком, І. Я. Франком.

Христина Данилівна Алчевська в покажчику пропагувала твори не лише російських авторів, а й Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, І. Я. Франка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, І. С. Нечуя-Левицького, І. К. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Ю. А. Федьковича, В. С. Стефаника, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки. У третьому розділі «Видання для народу українською мовою» рекомендуються твори саме українських письменників, 300 найвідоміших українських пісень. Не лише цим виданням, а й усією своєю діяльністю Христина Данилівна Алчевська як педагог обстоювала любов до рідного слова, прагнула донести до учениць найкращі зразки української літератури XIX – початку XX ст.

Вихід у світ покажчика «Что читать народу?» сучасники вважали «надзвичайним явищем», а саме видання – «розумною книгою», розглядали як «в высшей степени ценный источник для ознакомления с ростом критической мысли народа и теми результатами, к которым эта мысль приходит под влиянием ознакомления с лучшими произведениями всемирной литературы».⁴⁰

Голова Французької ліги освіти Жан Массе на конгресі приватної ініціативи в справі народної освіти в Парижі назвав два томи «Что читать народу?» «трофеями призейної ініціативи» в справі народної освіти.

Земська школа в селі Олексіївка Катеринославської губернії

В 1879 р. на власні кошти Христина Данилівна Алчевська збудувала однокласну земську школу в селі Олексіївка Катеринославської губернії (тепер Луганська область) і стала її попечителькою. Свої педагогічні погляди й досвід вона висвітлила в праці, присвяченій цій події, – «История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости» (1881 р.) а також в інших: «Островский в применении к чтению в народе» (1887 р.), «Сельские очерки», «Лермонтов в деревне» (1894 р.), «Погода из жизни воскресной школы» (1895 р.), «Передуманное и пережитое» (1912 р.). Великий інтерес викликають і її неопубліковані рукописи, щоденники, листи, плани уроків, конспекти.

Відкриття Олексіївської школи пов'язане в великими перешкодами (благонадійність, національність попечительки). На відміну від інших, ця школа була досить добре обладнана, але знання й поведінка учнів виявилися жакливими. Навчання здійснювалося за офіційно визнаними підручниками, письмові роботи виконувалися російською мовою.

В 1887–1893 рр. в цій школі вчителював Б. Д. Грінченко. Він змушений був проводити в життя русифікаторську політику царату, а з українською мовою ознайомлювати учнів таємно. Отже, «...хоч і не вкраїнська була школа в Олексіївці, та все ж, отримавши освіту, школярі в її знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатних письменників і про їх писання, знали про тяжке, безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою» (Марія Загірня-Грінченко).

Глибоко поважаючи Б. Д. Грінченка, Христина Данилівна Алчевська все ж розходилася з ним у принципових питаннях. У роки переслідування українського руху виникла суперечність: «...наперекор стихиям упрямо стоятъ на своём и учить свой народ, во что бы то ни стало, на родном языке, или, идя легальным путём, видеть его просвещённым, – писала вона, – я после недолгих колебаний трезво избрала второй путь и прослужила ему всю мою жизнь»⁴¹.

Нині у шкільному приміщенні Олексіївської неповної середньої школи розмістився музей історії школи. У ньому зберігаються матеріали про життя й педагогічну діяльність Христини Данилівни Алчевської та Бориса Дмитровича Грінченка.

⁴⁰ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: Их прошлое и настоящее. - СПб., 1900. - С. 179.

⁴¹ Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма и воспоминания. - М., 1912. - С. 454.

Взірець самовідданого служіння своєму народові

Яскраву характеристику діяльності Х. Алчевської дає Е. О. Вахтерова: «Талантливая молодая женщина, которая могла бы быть выдающейся писательницей, выдающейся артисткой, выдающейся певицей, – она предпочла быть только учительницей, и всю жизнь осталась ею. И никогда не раскаивалась в сделанном выборе». ⁴²

Незважаючи на заборону, впродовж 50-ти років у її школі звучала українська пісня. Христина Данилівна Алчевська відстоювала українську мову, пропагувала творчість Т. Г. Шевченка. «Кобзар» посідав почесне місце в її школі. У книжці «Передуманное и пережитое» вона писала про свою любов до України, українського народу, розповідала, як виховувала такі почуття не лише в учениць, а й у своїх власних дітей. <...>

У різні періоди розвитку історико-педагогічної науки позицію Христини Данилівни Алчевської щодо мови викладання по-різному оцінювали науковці: О. Р. Мазуркевич і Н. Я. Фрідьєва вважали, що перехід її на навчання російською мовою не означав зневажання мови української. Навпаки, і українська мова, і українська пісня мали в школі Алчевської однакові права з російською. <...>

В. Д. Бардінова назвала Христину Данилівну Алчевську «пропагандистом кращих здобутків української критичної літератури»: їй «вдалося закласти міцний фундамент для подальшого розвитку народної освіти в Росії. Її ідея освіти дорослих випередила подальший процес вітчизняної науки». ⁴³

З іменем Христини Данилівни Алчевської пов'язаний розвиток методики початкового навчання, а її школа визнана організаційно-методичним центром недільних шкіл Росії. Христина Данилівна Алчевська разом з відомими педагогами В. П. Вахтеровим, В. О. Євтушевським, М. О. Корфом, В. І. Водовозовим та М. Ф. Бунаковим розробила методику й дала досить цінні зразки уроків навчання грамоти, читання, письма. <...>

Школа Христини Данилівни Алчевської була представлена на всесвітніх форумах у Москві (1895 р.), Нижньому Новгороді (1896 р.), Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій і двох Паризьких (1889, 1900 рр.) міжнародних виставках. У своїх спогадах вона згадувала, що їй доводилось переживати душевні муки, коли росіяни знущалися над своєю батьківщиною, що вдома вона сама протестувала проти різних заходів і реформ, але за кордоном їй хотілося показати лише світлі сторони нашої бідної батьківщини. На московських виставках, організованих Московським комітетом грамотності (кінець 1895 р.), та під час роботи 2-го з'їзду російських діячів з технічної і професійної освіти (кінець 1895– початок 1896 рр.) демонструвалися наочні посібники, картки, діаграми, фотографії з Харківської школи Христини Данилівни Алчевської, матеріали, що характеризували навчальний процес, роботу шкільної бібліотеки.

Педагогічна діяльність Христини Данилівни Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1899 р.). Її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали Христину Данилівну, як видатного педагога, своїм почесним членом. Петербурзьке і Московське економічні товариства нагородили її золотими медалями. Прогресивна громадськість Росії широко відзначала її ювілеї. На 50-річчя своєї педагогічної діяльності Христина Данилівна Алчевська одержала понад 500 привітань, у тому числі від 64 недільних шкіл, а також від педагогів, випускників, громадських діячів, працівників редакцій педагогічних журналів і газет. Але до глибокої старості вона була в немилості у царської влади. Лише після Жовтневої революції відчула піклування про себе: як «відома діячка народної освіти» отримала одну з перших персональних пенсій.

Її невтомна праця є високим прикладом служіння народові.

Померла Христина Данилівна Алчевська 15 серпня 1920 р. в Харкові. <...>

⁴² Вахтерова Э. О. Пятьдесят лет работы для народа: К 50-ти летнему юбилею Х. Д. Алчевской. - М., 1912. - С. 8.

⁴³) Бардінова В. Д. 20 видатних українських педагогів / За ред. А. М. Бойко. - Полтава, 2002. - С. 142.

ПЕРЕДУМАНЕ І ПЕРЕЖИТЕ (уривки)

Сповідь⁴⁴

1 березня 1872 року.

Три місяці, як я не бралася за щоденник. Ймовірно, тривога та сумніви, що мучили мене після приїзду з Петербурга, не могли пройти безслідно і закінчилися запаленням мозку... Декілька днів боялися за моє життя, але я видужала, якщо тільки можна назвати одужанням повне знесилення. Я лежу нерухомо цілими годинами, нічого не роблячи, нічого не читаючи, навіть неначе нічого не думаючи. Мені здається іноді, що я вже померла, і не скажу, щоби в такі хвилини мені ставало особливо важко; у пам'яті моїй проходить моє минуле з усіма його різноманітними зустрічами, з усіма хвилюваннями і поривами молодості, і здається мені, що так я повно жила, так багато передумала і пережила, що смерть моя тепер цілком природна... В уяві малюється похоронна процесія - кришку труни несуть вчительки, за катафалком іде натовп дітей із заплаканими обличчями; ось хід зупинився, і я чую, як наш хор струнко і сумно співає: "Зі святими упокой".

Я з любов'ю вдивляюся в цю картину – вона не пройде безслідно в житті, і в цьому натовпі позіхаючих людей і нероб знайдуться такі, в яких вона викличе роздум і сльози, і чим глибші будуть ці люди від природи, тим глибше западе цей роздум, тим розумнішими і щирішими будуть ці сльози і тим благодотворнішими будуть результати. Так, я вірю в щирість стосунків до мене вчительок, вірю в любов дітей, і яка я щаслива і горда цією любов'ю! Її не віднімуть у мене ні людська злість, ні вульгарність, ні наклеп, вона проводить мене до труни, вона примирить мене з думкою про смерть, вона підтримає в мені віру в живучість тієї справи, якій я віддала останні роки життя... Нехай говорять, що в моїй любові до школи мною керувало самолюбство, – я знаю одне, що в ім'я самолюбства можна віддати багато чого, але не життя, а я віддала його школі, я не шкодувала, працюючи в ній і для неї, тих сил, які дали б мені ще декілька років життя, я віддала їх їй "без жалю і докору!"

І ось, відчуваючи з кожним днем усе менше й менше сил, я хочу присвятити їй свої останні хвилини, я хочу простежити, з якого часу зародилася в мені любов до неї, за яких умов росла і міцніла і коли, нарешті, досягла свого *pes-plus-ultra*⁴⁵. Нехай друзі мої прочитають цю сповідь – вона нагадає їм мене, моє життя, мої прагнення.

Я народилася в Борзні, Чернігівської губернії. Батько мій був учителем повітового училища, а мати – внучкою господаря Молдови – Гіки. Вона зробила те, що називалося за старих часів *mesalliance*: дочка заслуженого генерала, героя дванадцятого року, яка отримала блискучу освіту в Смольному інституті, мала великі заощадження і чудовий голос (під час свого перебування в Смольному вона співала навіть кілька разів при дворі), вона принесла усе це в дар скромному учителеві, що відрізнявся надзвичайною красою і незвичайним розумом. Я обожнювала мою матір, як істоту люблячу, поривчасту, зі світлим розумом і даром "притягати серця людей". Батька я не любила – це був черствий егоїст, що хвилинами несправедливо кривдив мою бідну матір, що страшно озброювало проти нього моє дитяче серце. Коли згодом мені траплялося в житті вчинити що-небудь зле, несправедливе, я говорила з відчаєм: "В мені прокидається батько".

Він не любив нас, дітей; а братів моїх нещадно бив, і один з них, внаслідок цього, виріс абсолютно хирлявою людиною: коли він був зовсім маленьким, батько схопить його, бувало, за ручку, підніме в повітря і б'є, поки дитина посиніє і доки я, розлючена, не кинуся віднімати його. Взагалі, на очах у нас, дітей, відбувалися жажливі сцени. Пам'ятаю, як зараз, екзекуції, які робив наш батько над нещасними дівчатами, кріпаками моєї матері; їх клали на підлогу, в головах їх сидів один мужик, тримаючи жертву за плечі, в ногах інший, а батько, що увесь почервонів від злості, зі спотвореним обличчям нещадно бив нещасну,

⁴⁴ Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. – Москва, 1912. - с. 22-38

⁴⁵ *pes - plus - ultra* (латин.) - далі нікуди

незважаючи на її відчайдушні крики. Це відбувалося кожного разу шість тижнів опісля того, як у покоївки, несподівано для нас, дітей, з'являлася дитина, і ми не могли узяти в толк, в чому полягав злочин. Зачувши страждальні стогони, ми вривалися до кімнати батька, ставали перед ним на коліна, складали рученята і, ридаючи, повторювали: "Припини, припини, вона більше не буде!" Але мати обожнювала його і вміла все пробачати й виправдовувати в ньому.

Нас було троє: я і двоє моїх молодших братів. Коли ми підросли, батько вирішив запросити до братів якогось бідняка-семінариста за 5 рублів на місяць (увесь великий статок моєї матері був уже тоді прожитий ним, і ми існували тільки на його мізерну платню). Я з цікавістю вслуховувалася в ці переговори; мати наполягала на тому, щоб і мене вчити грамоті, але батько був страшенно проти цього; він говорив уїдливо: "Навіщо дівчинці грамота? Щоб писати любовні записочки!" Як і завжди, думка його взяла верх. Долю мою було вирішено, і ніхто не бачив, як, забравшись в темний куточок здичавілого саду, ридала маленька дівчинка, позбавлена права вчитися, чого так хотілося їй. Але дівчинка ця відрізнялася наполегливістю в досягненні мети: як тільки приходив семінарист і розпочинав заняття з хлопчиками, вона підкрадалася до замкнутих дверей, трішки відчиняла їх і з жадібністю ловила кожне слово вчителя. У такий спосіб вона навчилася читати і писати раніше, ніж брати. Улюбленим її читанням стали байки Крилова. Вона вивчила майже всю книгу напам'ять і декламувала її з надзвичайним жаром і пафосом.

З самого раннього дитинства я відчувала якийсь особливий інтерес до кухні, куди нам, дітям, заборонено було ходити. Я дуже любила всіх материнських кріпосних слуг, і вони любили мене. І ось, коли батька і матері не було вдома або ж вони були зайняті гостями, я пробиралася потихеньку в підвальний поверх у кухню зі своєю улюбленою книжкою в руках, сідала на почесне місце, на лавку під образами, за великим білим людським столом, - і починалося гучне читання. Ймовірно, в це читання я вкладала багато почуття і виразності, оскільки аудиторія моя слухала мене, затамувавши подих, і в кухні лунав то гучний сміх, то стримані зітхання жінок. Вже тоді між мною і народом ліг якийсь невловимий зв'язок, що зблизив нас навіки.

Коли братам виповнилося 9-10 років, батько віддав їх у гімназію. Пам'ятаю, з яким гарячим нетерпінням чекала я повернення їх з класу, примушуючи розповідати мені до найменших подробиць, що саме говорив учитель, що задавав додому, як відповідали учні, кого він похвалив і за що, і т. ін. Коли настав вечір, у маленькій кімнаті при сальному недогарку сиділо не двоє, а троє дітей - два хлопчики і дівчинка, і коли хлопчики відривалися від заняття і починали базікати, дівчинка говорила повчально: "Ось побачимо, що тобі скаже завтра вчитель"! Але найголовніша біда полягала в тому, що братів часто карали в гімназії - не за лінощі, не за недбалість, не за витівки, а за те, що в них не було ані книг, ані навчальних посібників, що вимагалися в класі, а не було тому, що ми були бідні і не було на що придбати їх. І ось тому в голові моєї зародилася думка: що б то не було, добути гроші для придбання книг і навчальних посібників, необхідних братам.

Вони перейшли вже тоді в клас, де учнів примушували писати твори, і я з жаром взялася до цієї роботи. Твори братів, написані мною, звернули особливу увагу вчителя; вони читалися в класі як зразкові, і до братів моїх стали підлабузнюватися товариші. "Напиши мені на завтра твір - я дам тобі за це 20 коп.!" - "А я олівець і ручку!" - "А я дюжину пер і зошит!" - говорили вони, перебиваючи один одного. І я з захватом отримувала ці двогривенні і здобувала на них необхідні для братів підручники. Але ось що сталося одного разу: мені довелося писати твори вночі - їх було так багато, і все на довільні теми. Голова моя обважніла, очі змикалися від сну, і, не міркуючи більше, що я повинна говорити від імені хлопчика, а не дівчинки, я почала писати в жіночому роді: "я була", "я бачила" тощо. Зрозуміло, що це привернуло увагу вчителя, і почалося дізнання.

Як навмисно, в ту пору з'явився у пресі - в газеті "Північна Бджола" Булгарина - мій перший патріотичний вірш, причому Булгарин вихваляв обдарованість російської природи. Це змусило всіх, хто читає, у місті Курську, де жила я, звернути на мене увагу і заговорити про мене. Виникла підозра, чи не належать твори перу обдарованої дівчинки, брати якої сидять тут же, у класі, і таємниця моя була виявлена. Тут я пережила цілий ряд дуже важких

днів, оскільки братів моїх хотіли виключити з гімназії; але знайшлися гуманні люди, які дуже добре знали моє скрутне сімейне становище і вступилися за мене.

Знайомством своїм із цими не лише гуманними, але і впливовими людьми я була зобов'язана, по-перше, матері - аристократці, що оберталася в цьому колі, а, по-друге, своєму драматичному таланту, що звертав на мене загальну увагу. Дріб'язковій самолюбності батька лестила та обставина, що дочку його називають поетесою і що про неї говорять. Він не згадував про те, що кілька років тому він був проти того, щоб навчити цю поетесу грамоті. Пізніше йому ще більше лестили успіхи мої на сцені в аматорських виставах, де просто носили мене на руках. Але коли багатий старий Криницький, захоплюючись моїм голосом, пропонував взяти мене за кордон і готувати на сцену, він страшно повстав проти цього і заявив, що ніколи дочка його не буде акторкою, хіба вона побажає переступити через його труп...

Серед людей, що зацікавилися мною, було багате сімейство Мамчич, що складалося з батька, гуманної і освіченої людини, матері-кріпоснички і двох панночок, що отримали блискучу освіту. Володіли мовами, вивченими за кордоном, оточені постійно кращими гувернантками і вчителями, вони вважалися просто феніксами в нашій небагатолюдній провінції. На балах до них не ризикували підходити кавалери, боячись, що вони запитають що-небудь таке, на що, мабуть, не зумієш відповісти. Крім того, матінка була жінкою вкрай гордою та пихатою й чекала в женихи мало не наслідних принців. Зрозуміло, що завдяки цьому дочки її засиділися в дівчатах, і коли я познайомилася з ними, їм було вже років по 25-26.

Маючи в розпорядженні великі кошти, вони звикли задовольняти усі свої примхи, і ось цього разу я стала тією цікавою іграшкою, яку їм захотілося що б то не було дістати. Дістати мене, втім, було не важко: батько мій мав якесь беззвітне благоговіння до гербів і карет і з насолодою відпустив мене в "порядний" будинок. Згодом, коли я підросла і порозумнішала, ці "порядні будинки" служили мені завжди ширмою, щоб бувати у тих людей, які не подобалися батьку і які були мені до смаку.

Мамчич були дівчата, дійсно, дуже освічені, розумні й добрі. Вони повезли мене з собою в село, яке здалося мені просто раєм земним після нашої бідної обстановки. Стомлена дорогою, я солодко заснула в цю ніч і прокинулася, коли промені сонця проривалися вже крізь серпанкову білу фіранку і яскраво освітлювали всю мою кімнату. Нашвидку одягнувшись і вмившись, я спустилася в сад. Панночки мої, одягнені як з голочки, сиділи вже на першій сходинці нижнього ганку, оточені натовпом брудних, босоногих дітей – деякі з дітей тримали книжечки в руках. У житті своєму я не бачила нічого подібного і зупинилася, вражена привабливістю цієї картини. Панночки роз'яснили мені потім, що вони навчають цих бідних селянських дітей, і чому саме це добре.

Я слухала тоді уважно, але, не знаю чому, слова ці якось ковзали по мені – я не пам'ятаю їх тепер, але ця група білоголових, босих дітей і тепер живо постає переді мною. Мені здається, що та хвилина заронила в мені першу іскру симпатії до нашого бідного народу. Панночки не запрошували мене до заняття, та я, мабуть, була ще і нездібна до них і найбільше чекала тієї хвилини, коли закінчиться заняття і ми затягнемо хором яку-небудь пісеньку. Подружилася я, втім, з одним із хлопчиків, Сеньком – він мені здавався дуже симпатичним і поетичним і був зі мною, ймовірно, одного віку. Він добре вже читав, і я учила його і своїх, і чужих віршів. Крім того, в нього був чарівний голос. Як тільки, бувало, закінчаться заняття, лечу я з ним наввипередки до човна; ледве дихаючи, ми вскакуємо в човен і пливемо... Сенько відмінно умів гребти... і пливемо ми, пливемо, абсолютно щасливі своїм дитячим щастям, і тільки чуються здалеку наші дзвінки голоси... Згодом я розучила з ним дует "Гондольєр", і, право, мені здавалося в ту хвилину, що в цьому гондольєрові герой його роману – мій Сенько.

Панночки ставилися до цього дещо скептично і говорили мені: "Ах, Христеню, будьте обережні – ви, право, зіпсуєте хлопчика!" Але я не розуміла тоді, як не розумію, втім, і тепер сенсу цього застереження. На майбутній рік я не застала вже Сенька – він був сирота, і дядько віддав його на вчення в місто, – так я його і втратила з очей. Цього разу я ставилася до заняття дещо серйозніше – мені давали вже самі невеликі роботи з

ученицями, крім того, панночки стали брати мене "до хворих". Так називали вони свій обхід села і ту допомогу, яку надавали вони і хворим, і здоровим. Саме тут я мала можливість вперше придивитися до безвихідної нужди і горя простого народу, і в мені ворухнулося те почуття любові до ближнього, про яке проповідував Христос.

Панночки робили багато добра, але поруч з тим панувало звірство, стайня і різки. Пам'ятаю добре дівчину рідкісної краси і душевних якостей, яка терпіла в цій обстановці рабства і самоправства. Вона була кріпачкою, але виросла при панночках, і щось ніжне, прекрасне і нескінченно сумне лежало на всій її істоті. Панночки так любили її, що коли вона, не перенівши терзань моральних і фізичних, що йшли від їх матері-недолюдка, захворіла на сухоти, вони потихеньку від матері очистили маленьку кімнатку на пташиному дворі і дбайливо оточили її комфортом. Пам'ятаю, яку гарячу участь брала я в цьому клопоті, як ми, панночки, мили підлогу і вікна, і якою таємничістю і привабливістю був оточений для нас цей маленький подвиг.

Я проводила у хворі цілі години. Вона лежала бліда, прекрасна, нерухома, поки напад кашлю не колихав її запалих грудей. Найбільше вона любила слухати розмови про волю, і часто я, бажаючи розважити її, імпровізувала на тему про те, що буде, коли люди стануть вільними. Вона злегка посміхалася мені і часто засинала під звуки мого голосу, як засинає хвора дитина під ніжну материнську пісню. Ми звичайно входили до неї тихо і обережно; але був момент, коли я не витримала і, як ураган, влетіла в цю маленьку кімнатку. "Лізо! отримана звістка про волю!" – закричала я, кидаючись до неї. Вона обвила мою шию своїми худими, як батоги, руками, потім перехрестилася і посміхнулася нескінченно доброю і блаженною посмішкою, як посміхаються, ймовірно, ангели. Це було останньою посмішкою в житті дівчини: на другий день вона померла...

Село Мамчич було моїм першим знайомством з народом і школою; тепер перейду до другого зіткнення, на якому зупинюся з тією ж вірадою і любов'ю. Брати мої закінчували вже гімназію, коли у мене зав'язалося листування з незнайомим мені юнаком; прочитавши мої вірші, він загорівся тим живим інтересом, який властивий тільки ранній молодості, і написав мені у відповідь прекрасний вірш. Наше листування у віршах тривало рік-два, а потім він приїхав у Курськ, познайомився зі мною, я вийшла за нього заміж і переїхала до Харкова. Харків здався мені трохи не столицею в порівнянні з нашою глушиною. Я проходила повз університет з почуттям прихованого благоговіння – мені хотілося стати навколішки перед ним і молитися. У кожному професорові я бачила оратора, в кожному студентові – трохи не генія. Опинившись у великому культурному місті, я вся полум'яніла бажанням поринути в громадську діяльність і зробити за життя що-небудь велике, хороше.

Я шукала заняття до душі – мені вказали на недільні школи (це було в 1862 році). Аналізуючи минуле, я знаходжу тепер безліч недоліків у тодішніх школах, де до навчання допускалися всі і кожен і в яких панував повний хаос, але тоді я захопилася і віддалася цій справі з усім запалом юності; але – на жаль! – щастя моє було недовгим: у червні 1862 року було отримано наказ про закриття недільних шкіл... Я пам'ятаю живе те горе і зніяковіння, з яким ми змушені були оголосити дітям про закриття школи, пам'ятаю відчай і плач дітей. У цю хвилину я, здавалося, готова була б віддати півжиття за життя школи, але робити було нічого... Раптом щаслива думка прийшла мені в голову, думка – запросити дівчаток вчитися до себе додому.

Я її виконала – за мною пішло 50 чоловік. Відтоді навчання дітей зробилося улюбленим моїм заняттям. Вчилася у мене по 10, по 20 душ – згідно з обставинами і умовами квартири, і учила я їх самотньо, крадькома, як злодій. Лякали мене штрафами, лякали, що закриють магазин, який у той час складав для нас єдине джерело для добування шматка хліба; налякана, я час від часу припиняла свої заняття, але потім знову, як п'яниця, запивала запоем. По суті, нічого забороненого в моїх заняттях не було. Я задавалася у той час вузькою метою: навчання грамоті і тільки, але відсутність диплому надавала право кожному лякати мене і примушувати страждати і мучитися.

Такий був стан справ у той час, коли ми прочитали "Статут Товариства Грамотності", що закликає під свій дах усіх приватних осіб, усіх "трудящих і обтяжених". Я говорю "ми",

тому що у той час я не була вже самотньою: зі мною працювали ще три особи (це було в 1869 році).

З вірою і надією вступили ми в Товариство Грамотності. Не один раз на зборах я трепетно подавала свій голос за створення недільної школи. Нарешті мрія моя здійснилася... Втім, перше, що отруїло моє щастя, – це була відмова, яку отримали брат мій Леонтій Данилович і Павловський – люди, свідомо, щиро віддані цій справі. У першу ж неділю я привела до школи всіх своїх учениць і сміливо показала їх публіці. Я почувала себе в школі, як у себе вдома – бігала, метушилася, розсаджувала за знаннями учениць і була цілком щаслива. Як усі щасливі люди, я не помічала тієї недоброзичливості, з яким дивилися на мене начальник і інші вчительки, бачачи в мені нібито якесь прагнення до панування і владолюбства.

Начальниця була жінкою дуже недалекою; головною її турботою було питання: "де поставити шафу"? чи "в яку саме палітурку переплести книги". На одних зборах вона запропонувала наступну думку: "Оскільки перше, що кидається при вході людини до порядного будинку – це уміння вклонитися, – говорила вона, – то, передусім, дітей необхідно вивчити робити реверанси (начальниця була інституткою). Збори ці бували дуже нудні – вчительки мовчали, начальниця говорила, що прийде в голову. Зате, якщо у кого або народжувалася в голові здорова думка не в п'ятницю, а в якийсь інший день тижня, і вчителька висловлювала бажання повідомити її начальниці, начальниця говорила благальним голосом: "Mesdames! прошу вас, заради Бога, побережіть це до п'ятниці!" Такі рідкісні бували тоді здорові думки і такі беззмистовні були ці збори!

Склад учительок був не менш невдалий – одна не вчила інакше, як в рукавичках і під вуаллю, інша признавалася щиросердо, що поступила в школу з єдиною метою навчитися учити своїх дітей, третя – в пориві педагогічного обурення дозволяла собі обзивати учениць "дурними". Усе це було мені дуже боляче, але я з відрадою зупинялася на своїх колишніх товаришах і намагалася не падати духом.

В цей час мені довелося поїхати в Петербург. Накупивши книг, я поверталася звідти з новими силами, весела і щаслива. Потяг наш прийшов у Харків о 10 годині ранку в неділю. У половині 11-го я з вантажем книг була вже у школі і трохи не кинулася від радості на шию до начальниці. Вона зустріла мене, втім, дуже холодно, подивилася на годинник і помітила: "Вчительки зобов'язані приходити о десятій годині, а тепер пів на одинадцять". Колючість ця прослизнула по мені непомітно. Я весело роздала книги дітям і почала займатися. Стан моєї групи змусив мене засумувати: учениці не лише не посунулися вперед, а були понівечені літероскладальним способом; я не витримала, відкликала свою спадкоємицю вбік і пояснила їй, що вона не має рівно ніякої уяви про звуковий метод. Вчителька визнала необхідним довести про це до відома начальниці; начальниця підійшла до мене із загрозливим видом і сказала: "Покірно прошу вас не втручатися в заняття вчительок і, крім того, представити диплом на право викладання!"

Слово "диплом" змусило хворобливо стиснутися моє серце – я стільки вистраждала через це слово, і знову воно є для мене зловісною ознакою. Майбутньої неділі декількох вчительок не було в школі, зате ми зустріли натовп безграмотних учнів педагогічних курсів, що прийшли повчати нас розуму за розпорядженням керівника школи патентованого педагога С-го. І бачила я на свої власні очі, як бешкетували ці неуки над бідними дітьми, як доходили до мільйонів з ученицями, що ледве ознайомилися з десятком, як залякували своїм розв'язним прикрикуванням боязких дітей, як по-солдатськи примушували відбивати такт при хоровому читанні тощо. С-ий торжествував, поглядаючи на мене переможцем. Мені було дуже важко в ці хвилини.

Я чекала зборів, розраховуючи в них знайти підтримку і справедливість. Збори почалися звітом С-го про непридатність жінок-викладачок і про необхідність замінити їх учнями педагогічних курсів, які минулої неділі довели практично свою придатність. Збори віднеслися співчутливо до цього звіту. С-му аплодували...

Обурена до глибини душі, я забула все на світі, забула, що тут переді мною сидять усі ті, кого я страчуватиму нещадно, забула, що у мене тут десятки ворогів і жодного майже доброзичливця...

Не пам'ятаю, що я говорила, але впевнена, що якби були там люди з серцем, вони зрозуміли б, що це голос відчаю, любові і відданості до відомої ідеї. Я пророкувала погибель школі, влаштованій на таких принципах і з такими людьми; я говорила, що ми створимо школу і доведемо, що жінка здатна працювати; я говорила, що немає між ними людей, які глибоко і щиро віддані цій справі... Слова мої виявилися пророчими, але я не торжествую... Мені шкода своїх сил, витрачених непродуктивно, шкода своїх страждань і сліз. Я в душі прощаю їх тепер тим людям лише тому, що я дуже, дуже щаслива... Під кінець зборів я заявила, що відмовляюся бути вчителькою в недільній школі Товариства Грамотності. В. Н. Томашевська і ще одна вчителька наслідували мій приклад.

І не знайшлося жодної душі, яка б намагалася сказати нам тепле слово. Протест наш зустрів глибоке мовчання... Дізнавшись, що я залишила школу, мої учениці всі до єдиної вибули з неї і в першу ж неділю прийшли до мене. Вигнання наше з Товариства Грамотності викликало співчуття в суспільстві й дало нам декілька нових союзників. Наша домашня школа налічувала до 10 викладачок. Усе це збиралося щонеділі в нашій невеликій залі, внаслідок чого ставало нестерпно задусливо і жарко. Я стомлювалася до такої міри, що після кожної такої неділі лягала в ліжко. Сила обставин викликала думку просити дозволу і влаштувати школу у великих розмірах.

Ось тут і почалися для мене випробування. Знайшлися сторонні люди, що поставилися співчутливо до цієї справи, серед них був Ковальський. Коли він явився до "начальства" з проханням про дозвіл, сказано було, що насамперед необхідно вказати на відповідальну особу-розпорядника. З сердечним завмиранням послали ми список наявного числа вчительок. Начальство проглянуло і відповідало, що немає жодної особи досить благонадійної.

Поїхала я до отця Стефана Любицького. Я завжди знала його за людину розумну і розвинену, але як подивиться він на цю сумнівну ще за своїми результатами справу, чи вистачить у нього бажання взяти на себе ініціативу, – для мене було питанням.

Я говорила дуже довго і намагалася надати справі якомога солідніший і серйозніший характер і якнайглибше затаїти міру мого захоплення, моїх коливань, сумнівів і страждань, що було для мене дуже важко в ту хвилину. Отець Стефан слухав мене уважно. Коли я закінчила, він помовчав трохи, потім запропонував мені декілька питань з відтінком іспитів, потім ще помовчав трохи і, нарешті, сказав не зовсім рішучим тоном: "Я згоден"!

Щаслива, я повернулася додому, послала за нашим заступником у справах і оголосила йому, що священник згоден узяти на себе роль засновника школи. Ковальський відправився з цією звісткою до "начальства". "Начальство" обіцяло представити на затвердження губернаторові. Губернатор дозволив, але цього виявилось мало – був потрібний дозвіл архієрея. Здавалося, ми були біля пристані, але це тільки здавалося: архієрей прийшов до переконання, що молодий вдівець-священник не може бути керівником жіночої школи. Ми дуже зажурилися і наважилися просити поради, "що нам робити", у самого начальства.

Голова ради училища відповідав: "Якщо хочете, щоб ми дозволили вам школу, просіть бути засновницею і розпорядником кого-небудь з адміністрації, хоча б, наприклад, дружину правителя канцелярії губернатора Єлизавету Іванівну Цветкову". На щастя, Є. І. Цветкова виявилася нашою гарною знайомою і, окрім свого становища в суспільстві, здавалася нам гарною і доброю жінкою. У той час вона почала вже викладати у нашій домашній школі, хоча вона і не була дозволеною. Але знову-таки – чи погодиться вона взяти на себе звання розпорядника і засновниці, було для мене питанням... Їду я до неї... Якою довгою не була моя передмова, вона ніскільки не сприяла згоді – Є. І. відмовилася навідріз.

Я не боялася і вимолила-таки згоду з обмеженням: Є. І. погоджувалася бути розпорядником, але не засновницею. Подали прохання, в якому розпорядником школи передбачалася Цветкова, а засновником отець Стефан. Прохання було повернено – вимагалось, щоб і розпорядником, і засновницею була Є. І. Цветкова. Отець Стефан повинен був тільки "стежити за релігійно-моральним напрямом школи". Я не знала, як мені здатися на очі Цветкової, і, як на відчайдушну міру, зважилася на обман. Приїхавши до неї, я дуже жваво розгорнула прохання і просила її підписати своє ім'я, розраховуючи, що вона не

прочитає самого прохання, оскільки вона читала вже його в первісному виді. Хвилина була критична – я мимоволі схопилася за серце, яке, здавалося, вискочить з грудей...

Надії мої не виправдалися – Є. І. прочитала прохання, і, незважаючи на всю свою добродушність, зрозуміла мій намір і з докором поглянула на мене. Знову почалися з мого боку моління і докази. І знову закінчилися благополучно... Рада училища дозволила нам школу. Справа стала за приміщенням... А, між тим, час ішов та йшов. У нашій тісній залі народу додавалося все більше й більше. Я відчувала, що ще декілька місяців, і я не винесу ні цієї роботи, ні цих страждань... За приміщенням нам радили звернутися до голови. Голова дав дозвіл. Ми явилися з ним до доглядача, який завідував училищем.

– Яка мені справа до міського голови, – відповідав доглядач, – у мене є своє начальство – опікун!

- Але ж будинок належить місту?!

- Нічого не означає!

Ми просили його Христом-Богом з'їздити до опікуна. Другого дня ми явилися за відповіддю.

– Ну, mesdames, – сказав доглядач тоном співчуття, – ви мене не звинувачуйте, я тут ні до чого – опікун сказав мені: "Якщо хочете втратити місце – віддайте приміщення під школу". Ви самі посудіть – я людина одружена, у мене діти!..

– Що ж нам робити?! - сказала я, дивлячись на нього, тоном повного і глибокого відчаю...

Добре серце доглядача, мабуть, відгукнулося на цей крик.

– Ось що я вам пораджу, - сказав він, - їдьте до генеральші В. Опікун у них друг дому, просить її бути опікункою школи і посприяти вам у опікуна!

Їду до В. На щастя, вона дуже симпатично віднеслася до мого прохання і охоче згодилася клопотати. Втім, попросила мене тут же написати їй список осіб, що беруть участь. Взявшись за перо і зображуючи тремтячою від хвилювання рукою звання і прізвища наших чесних трудівниць, я думала: "Боже мій! чому перед кожною з вас я не можу поставити якого-небудь титулу і захистити від долі бути викресленою зі списку".

На другий день В. переказала мені, що опікун згоден і з задоволенням надає право на приміщення. Ми поїхали з Є. І. повідомити про це доглядачеві.

– Як би не так, – сказав він, – так-от я йому і повірю, він вам там, бариням, говорить одно, а мене після турне з місця. Привезіть мені письмове посвідчення!

Їду знову до В. Їде вона знову до опікуна і привозить письмове посвідчення. Це письмове посвідчення зберігається у мене досі при справах школи. Везу я його доглядачеві, заколисуючи себе солодкою думкою, що, нарешті, мої страждання скінчені. Доглядач узяв папір, подивився на нього пильно, сказав:

– Так! Це його рука! – і, повертаючи мені, додав: – Ви бажаєте зробити відкриття школи в неділю, між тим, мені говорили, що ви не маєте диплому!

– Як диплому!? – сказала я, трохи тримаючись на ногах. – Я думала, що необхідно тільки виклопотати дозвіл... Помилуйте, я вісім років займалася навчанням дітей!

– Це нічого не означає, – відповідав доглядач, – необхідно тримати іспит!

– Який? У кого? З чого?

– При раді училища: з російської мови, арифметики і Закону Божого!

З нагоди мого іспиту відкриття школи відклалося ще на місяць.

Трепетно перебираючи в думці своїй усі молитви і заповіді, йшла я на іспит. За столом, покритим зеленим сукном, сиділи доглядач, священник і голова ради училища професор Делярю. Підійшовши до столу, я взялася за кут його, боячись впасти. Ймовірно, голова зрозумів це і поспішно поставив мені стілець. Я сіла. Думка, що від кожного мого слова залежить, "бути чи не бути", якось хворобливо давила мене, я відчувала сльози в горлі і готова була розплакатися. Голова по-дружньому і дуже чемно попросив у мене дозволу палити, трохи присунув до мене стілець і запитав голосом старого знайомого:

– Скажіть, будь ласка, яке керівництво ви припускаєте ввести у вашу школу, і які саме матеріальні і моральні засоби маєте на увазі?

Цього питання досить було, щоб зачепити мене за живе і дати інший напрям моїм думкам. Забувши увесь жах іспиту, я з жаром і захопленням стала розповідати йому про наші плани і мрії. Я бачила перед собою людину, морально зацікавлену справою, переді мною не було голови. В цей час доглядач закінчив якийсь папір, приклав до нього печать і подав її голові.

— Це ваше свідоцтво на право викладання! — сказав він мені чемно, передаючи папір.

Я трохи не заплакала від радості... І тепер час від часу я дивлюся в скриньку, щоб упевнитися, чи ціле воно — це свідоцтво, так дорого воно мені дісталось...

Так, воно ціле — його тепер ніхто, ніколи не відніме від мене... та зате немає у мене колишнього здоров'я, немає у мене колишніх сил і... колишньої енергії, хотіла було сказати я, але це неправда! Вона не покидає мене, ця енергія, і коли я говорю про школу, я почуваю себе здоровішою і сильнішою за найздоровішу і найсильнішу людину...

Історія відкриття школи в с. Олексіївка Михайлівської волості⁴⁶

I

29 травня 1879 р.

Ви не можете собі уявити, як я щаслива — навколо мене юрбється 30 сільських дітей, приведених самими батьками із земними поклонами, проханнями і приношеннями. І як усе це сталося просто і несподівано для мене самої. Ви знаєте, що, мешкаючи минулого літа в селі, я жодного разу не дозволила собі заговорити про школу, незважаючи на непереможне бажання: мені здавалося це передчасним, я боялася злякати цей не приручений до думки про школу народ, мені здавалося, що спершу необхідно обласкати його і чим-небудь і як-небудь, в міру можливості, допомогти йому в його повсякденних потребах і поневіряннях.

Зближення це малювалося мені не в розмовах на теми, чужі народу, не в проповідях на незрозумілій мові, — я бажала тільки, щоб цей сільський люд повірив, що може зустрітися людина і «з панів», як він дивиться на нас, яка готова допомогти йому. Прагнення мої виявилися в тому, що я стала лікувати хворих: перев'язувала рани, завела похідний самоварчик, який подорожував з хати в хату, де виявлявся хворий, що бажає напитися чаю, відвідувала породіль, пестила діток, — одним словом, робила все те, що завжди робила і раніше, опинившись влітку в селі серед горючого люду. Коли ми від'їжджали з села, нас проводжали благословеннями і сльозами. Усе це мене надзвичайно зачіпало, і я давала собі слово наступного року, після приїзду сюди негайно ж заговорити про школу.

Нагода випала прекрасна: знайомий мужик-кравець, знімаючи мірку з нашого Миколи, сказав: «І у мене такий хлопчик, і як бажає вчитися, та ніде школи немає!» Я запропонувала, щоб 6-річний Саша ходив до мене, а за ним потягнулися різні Лукаші, Марусі, Мануйли і т. д.

Ставлячись із глибокою повагою до вірувань народу, до того, в чому втілюється для нього ідеал добра, правди і справедливості, я, обмивши і причесавши цих брудних діток, приступила передусім до вивчення, роз'яснення і співу молитви: «Отче наш». Матері, слухаючи спів своїх пташенят, розчулювалися і плакали, та і насправді, важко було не розчулитися, дивлячись на цих крихіток, що співають «хліб наш насущний».

Втім, не думайте, що всі вже у нас крихітки, що нам віддали тільки «На тобі, Боже, що мені не гоже!», тобто дітей, нездібних ще до роботи, ні: є у нас Роман Попов 13 років, він працював на шахті, отримував 6 крб., і рідні відняли його від роботи, щоб зробити грамотним; є і інший хлопчик 12 років, він пас наших волів і отримував 3 крб., і його віддали, і це не 2, не 3, а майже половина. Це можна вважати вже фактичним співчуттям до школи і вповні радіти цьому, особливо зважаючи на скептиків, які стверджують, що народ трохи не з-під палиці треба гнати до школи.

Була я вже у П., клопочу про дозвіл, щоб усе це було оформлено, як годиться. Виписала з Петербургу портрет Государя, а з Харкова книги і навчальні посібники. Щаслива своїм успіхом

Х. А.

⁴⁶ Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. - Москва, 1912 - с. 201-225

Р. С. Я повинна признатися, що досі сумніви відносно того, чи пошлють селяни дітей учитися, немало мучили мене. Мені думалось: адже ми знаємо народ по книгах, по «Вітчизняних Записках» і оповіданнях Гліба Успенського, а вони, поміщики-старожили, прожили з ним століття. Що, якщо ми зі своїми книжковими симпатіями залишимося в дурнях, а вони, практики, восторжествують зі своїм закоренілим скептицизмом. Проба вдалася, і я тепер спокійна і щаслива.

II

3 липня 1879 р.

«Бідна я, бідна! Де моя радість? Де моя впевненість у власних силах, в умінні вести справу за найнесприятливіших обставин?» Пожальте мене! Ось що сталося: покінчивши заняття сьогодні вранці, ми довго міркували з племінницею про те, коли наші діти закінчать азбуку: «До 1 серпня неодмінно!» - говорила я самовпевнено. Але пророцтву моєму не судилося було здійснитися: того ж дня після обіду ми почули дзвоник і побачили станового, який швидко прямував до наших воріт. Увійшовши, він подав мені папір від інспектора до поліції, в якому значилося приблизно наступне: «З приватних чуток до мене дійшло, що якась жінка між Михайлівкою і Селезнівкою займається недозволеним навчанням дітей. Прошу зробити слідство і поступити згідно з законом». У першу хвилину після прочитання цього паперу у мене потемніло в очах, потім, намагаючись призвати на допомогу цілковите самовладання, я підійшла до письмового столу, дістала усі свої папери, тобто «свідectво на право викладання», «призначення мене розпорядником недільної школи», «вдячність міста», «сповіщення про царський подарунок», нарешті, вже приготоване на ім'я інспектора прохання в пакеті і з маркою, і мовчки подала усе це поліцейському чиновникові.

Уважно переглянувши все це, він зневажливо відсунув від себе папери і помітив: «Усе це мало значення там – в Харкові, а тепер ви в Катеринославській губернії... Потрудіться узяти перо і писати те, що я вам продиктую». Я машинально покорилася, смутно пригадуючи, що непокоря поліції веде до якоїсь нової кари. У скронях у мене стукало, руки тремтіли, і мені нестерпно прикро було за те, навіщо вони тремтять і видають моє душевне хвилювання – адже можна припустити, дивлячись на мене, Бог знає що таке, але досада ще більше шкодила справі; я відчувала, що обличчя моє покрилося плямами і представляло собою, ймовірно, такий жалюгідний вид, що навіть поліцейський чиновник перейнявся, вочевидь, жалістю і сказав мені з почуттям співчуття і заступництва:

– Ви не турбуйтеся! Це нічого! Запросять вас до мирового судді, стягнуть 50 коп. штрафу і тільки!

Потім він почав диктувати мені наступне: 3 липня 1879 року я дала цю підписку в тому...

– Дозвольте, – зупинила я його, незважаючи на усю зневіру, – скажіть мені вперед на словах, «в чому саме»?

– Ви зараз побачите, потрудіться писати! – помітив він м'яко, але наполегливо.

Я теж наполегливо поклала перо і сказала:

– Я неодмінно хочу знати в чому саме!

– В тому, – продовжував він, як би диктуючи, – що відкривши школу без дозволу начальства...

– Я не можу на це погодитися, – заперечила я твердо, – це не школа, а просте навчання грамоті вдома, – і я показала йому «Положення про початкові народні училища».

Почалися нові сперечання на ту ж тему. Врешті-решт він погодився, проте, на таку розписку:

«1879 р., липня 3 дня, я, що підписалася нижче, дружина купця-землевласника Слав'яносербського повіту, Х. Д. Алчевська, даю цю підписку п. приставові 2 стану Слав'яносербського повіту в тому, що навчання дітей первинній грамоті вдома в селі Олексіївка, Михайлівської волості, якою займалася я на підставі примітки до ст. другої Височайше затвердженого положення про початкові народні училища 1864. р., що «просте навчання грамоті вдома дозволяється без дозволу ради училища», аж до дозволу місцевого начальства зобов'язуюся припинити. Причому вважаю необхідним додати, що з 1 червня по 3 липня, займаючись навчанням дітей без дозволу місцевого начальства, я мала на увазі

просити в нетривалому часі раду училища про дозвіл відкрити школу в Михайлівській волості».

Бідні діти! Як скажу я їм завтра, щоб вони розходилися по домівках? Що зрозуміють вони з усього цього? Що подумують їх батьки?

Х. А.

Уривки з щоденника

4 липня.

Ніч провела, після усіх цих колотнеч, огидно – в жару, в сльозах і в маренні. Боялися лихоманки, прикладали до голови холодні компреси і гірчичники. Марила, говорять, тим, що мене ведуть до мирового судді видавати «вовчий квиток», і все просила відшукати мені таку сукню, в якій би я не походила на соціалістку.

5 липня.

Мені здавалося нестерпним самій відмовляти дітям, і я, доручивши це домашнім, вирішила поїхати у Бахмут до інспектора з проханням. Змучена фізично і морально, з найсильнішим болем у голові і в печінці і з запізнілим проханням до інспектора в руках, сідала я у вагон. Доїхавши до бажаної станції, я зустріла його дружину. Вона виїхала зустрічати чоловіка на вокзал у супроводі якогось вусатого кавалера, але пана П-ва не опинилося в потягу. Пані П-ва виміряла мене гордовитим поглядом. Змучена до останньої крайності, я принижено подала їй прохання і все просила про щось, – про що, я не могла потім пригадати, а вона, пускаючи убік дим цигарочки і примруживши зневажливо очки, повторювала з тупістю і безсердечністю папуги: «Він все зробить, що можна, згідно із законом! все, що можна згідно з законом!»

Мені повідомили, що становий, від'їжджаючи, просив передати мені, щоб я припинила лікування хворих, що це також заборонено законом. Я йшла в лікарню, низько опустивши голову. На дорозі мене чекала жінка з хворою дитиною на руках, одна з матерів дитини, що вчиться у школі.

Я оглянула заплілу дитину і, подаючи їй коробочку з присипкою, сказала:

– Цього вам надовго вистачить, так що, якщо і закриють лікарню, як погрожував становий, то і тоді дістане. Жінка прийшла в повне обурення:

- Прокляття! прокляття! – говорила вона, судорожно стискаючи кулак і виблискуючи очима. – Мабуть, не забороняють жидам проклятим відкривати шинки і оббирати народ, а знайшлася добра людина, так до неї чіпляються! Що ж ми, худоба, щоб пропадати неписьменними, собаки, щоб згнивати без посібника від болячок?! Я не рада була, що заговорила з нею, і боязливо дивилася кругом, чи не чує нас хто-небудь.

7 липня

5-й день, як справи знаходяться в тому ж напруженому стані, і я найбільше боюся своєї байдужості, яка настала; а якщо вона хронічна? Бувають хвилини, коли усе це мені здається якоюсь безглуздою комедією, але бувають, втім, й інші хвилини. Повертаючись сьогодні з лікарні з тією тупою байдужістю в душі, якої я так боюся, я зустріла на вулиці, вперше після закриття школи, свою любимицю Марусю Товстенку. Дівчинка низько вклонилася мені і зупинилася, як би вичікуючи від мене чогось і дивлячись впритул своїми розумними сірими очима; я теж зупинилася, бажаючи сказати їй декілька ласкавих слів, і раптом нестримний потік сліз хлинув з очей, я поспішила додому і гірко, судорожно ридала. Мені здавалося, що все б нічого, але найжалюгідніше – ці розігнані діти, що недоучили азбуки; адже вони, забуваючи помалу щодня, забудуть усе, чому навчилися, поки вийде дозвіл; як цього не зрозуміти їм – особам, покликаним вникати в справу народної освіти? Чом би не приїхати сюди хоч би інспекторові і не перевірити на місці, що тут робиться, чим тут займаються. А що, якби насправді справа була нечистою? Що ж тоді? За що ж, нарешті, карати Марусю, Лукашу? Ну, нехай мене до мирового судді: я повинна була передбачати наслідки, думати про формальності, – але їх за що ж? Сльози полегшили мене, але . . . чи надовго?

8 липня.

Я сиділа, замислившись, в саду і раптом відчула близько біля себе чинось присутність. Я озирнулася. За мною стояла Мотя - одна з найбільш сором'язливих учениць. Вона, мабуть,

збиралася з силами, щоб вимовити щось, і не насмілювалася. «Що, Мотю? Що хочеш сказати?» - сказала я ласкаво. Вона озирнулася, чи немає кого близько, нахилилася до мого вуха і прошепотіла: «Христіно Данилівно! Учіть мене потихеньку. Я нікому, нікому не скажу!» У цю хвилину хтось показався на великій алеї. Дівчинка прожогом кинулася до хвіртки і зникла. «Бідне дитя!» - подумала я, дивлячись їй услід.

9 липня

Ми йшли кататися на човні. Назустріч нам попалися дві дівчинки, учениці нашої школи. По їх запиленому одягу і вузликам можна було припустити, що вони повертаються з далекої подорожі.

- Звідки ви? – запитала я.

- У ворожки були, гадали, чи відкриють школу, чи ні?

- Що ж вийшло? – запитала я, сумно посміхаючись.

- Сказала: буде, але не скоро! – відповідали сумно діти.

Мені нічим було утішити їх, я тільки думала: мабуть, ворожка права навіть в найбільшому сенсі: буде у нас школа, але не скоро!

10 липня

Учора я зустріла одну з матерів. Вона просила мене зайти до хворої породіллі. Я веліла запрягти коня, і ми поїхали разом у Михайлівку. Дорогою жінка розповідала мені без умовки про свою єдину дочку – Пашу. Вона говорила, як та, тільки прокинеться, хапається за абетку і цілий день то читає, то пише; як молиться уранці – кожен ранок: «Пішли, Господи, щоб швидше відкрилася школа!», і як учора вона гірко плакала під огорожею біля хати. – Я просто перелякалася до смерті, – говорила жінка, – думала, або ногу вона собі вибила, або руку, запитую: – Пашо! чого ти? – а вона: – Хіба не чули, говорять, Х. Д. купили Василевку і переїдуть туди жити – і знову в голос. Просто нічим не могла утішити. Нарешті говорю їй: «Дурна! Може, це ще і неправда! Хіба мало, що люди брешуть». Вона замислилася, обтерла сльози і говорить: «Піду до Х. Д., вклонюся їй в ноги і попрошу, щоб не від'їжджала. Скажу їй, що у нас народ хороший, а у Василівці поганий, що у нас всі її люблять, а там ніхто ще не знає!»

Я б не повірила усьому цьому, якщо б не знала Пашу – цю тиху, скромну, розумну дівчинку з блідим, хворобливим обличчям, що нагадує живопис іконостасу. Мати душі в ній не чує. Ще б, залишилася одна з 14-ти. Вона розповідала, що усі її діти не доживали більше як до 12 років. Паші тепер 11, і при погляді на неї мимоволі являється якийсь підсвідомий страх при думці: що, як і ця помре? Втім, щоб вірити можливості цього, не треба бути забобонною – варто тільки подивитися на це прозоре, недокрівне личко, вирване точно з якої-небудь зніженої, аристократичної сім'ї, а не мужицької хати, в ці великі, захмарені чорні очі з виразом: «не від миру сього». Втім, стара і голубить її порядком: «Вже я їй нічого не жалію, – говорить вона, – і курятину смажу, і з курчаток супчик варю – аби їла».

11 липня.

Мені розповідали сьогодні діти, що Дуня Попова так голосила в день закриття школи, що батьки наважилися відвести її за 10 верств у Білу до родичів і залишити у них, щоб вона ходила там в школу. До нещастя виявилось, що школа у Білій закрита, оскільки не підійшла під постанову земських зборів, і мужики відмовилися вносити 200 р., попри те, що їх там 1000 душ і на кожного приходилось по 2 коп. Відмову свою вони мотивували так: «Пани дадуть на школу гроші, а потім з нас же вивернуть!» (Мені розповідав це потім тамтешній поміщик.)

12 липня

Сьогодні був у мене староста – приходив дякувати за полегшення його хворій дочці. Коли мова зайшла про те, що сталося, він висловився самим рішучим тоном так: «Що становий⁴⁷ - п'янюга, більше нічого! Тут головне – мир! Мир дає вам схвалення і на школу, і на лікарню! Мир – сила!» Я боялася говорити з ним більше, мені все здавалося, що хтось слухає мене і звинувачує в пропаганді.

⁴⁷ Незабаром після цього наш становий був звільнений з посади за пияцтво.

30 липня.

Майже місяць, як розорено наше бідне шкільне гніздечко. Невже мені не вдасться знову влаштувати його? Сиджу, склавши руки, і чекаю біля моря погоди в той час, як дозвіл гуляє, ймовірно, з ради училища в повітову земську управу, звідти до інспектора, і догуляється до мого від'їзду і прийде сюди тоді, коли я буду поглинена іншими справами, іншою школою – в місті, а бідні діти позабувають вивчені букви.

3 серпня

Сьогодні мені подали великий пакет, за інспекторською печаткою, принесений з Михайлівської волості. «Нарешті!» – подумала я, з хвилюванням відкривши пакет і відчуваючи на собі погляди радісної цікавості дітей і усього оточення, які також з хвилюванням стежили за кожним моїм рухом. Відкривши, я прочитала приблизно наступне: «На додаток відношення мого від 13 липня сім прошу вас, милостива пані, представити мені поліцейське свідоцтво про вашу благонадійність, як головний документ, що надає право на відкриття школи; у проханні вашому від 4 цього липня ви згадуєте про документи ваші, між тим, я отримав копію документів, ніким не завірених.

Інспектор П – в».

Після цієї звістки я знову лягла в ліжку з болем в печінці і відчаєм у серці. Правда, я дійсно похапцем не встигла засвідчити копії з документів, але ж їх бачив становий в оригіналі, крім того, услід за цим, я відправила їх засвідченими в училищну раду. Крім того, школу відкриває земство, а не я. Мені не треба ніяких кличок, я жертводавець і тільки. Мотиви, завдяки яким я бажала влаштувати школу, не приватну, а неодмінно земську, були такі: я можу поїхати, померти, між тим земство як представник місцевої інтелігенції, напевно, підтримає установу – школу, побудовану на раціональних началах: в зручній кам'яній будівлі, з багатими наочними посібниками. З хорошою бібліотекою і. т. ін. З цією ж метою я змінила свій намір поміщати школу в старому будиночку, а собі будувати новий і вирішила жити сама в старому, а для школи спорудити будівлю за усіма правилами шкільної гігієни.

4 серпня.

Сьогодні засвідчена 15-а вже копія у волосному правлінні. Може, це буде досить для інспектора народних училищ. Сьогодні ж відправлено прохання про поліцейське свідоцтво до Харкова.

5 серпня.

Сьогодні отримала папір з училищної ради. Папір цей надзвичайно схожий на дозвіл, але по сенсу відношення інспектора він по суті ніщо без поліцейського свідоцтва, цього «головного документу для відкриття школи», - як виражається він. Отже, щастя моє полягає в «поліцейському свідоцтві».

11 серпня.

Мрія моя здійснилася! Сьогодні я отримала поліцейське свідоцтво з Харкова, яке свідчить, що я «поведінки хорошої!» Яке щастя! Завтра ж засвідчу 16 копію з цього прохання і відправлю п. П-ву. Ймовірно, з цим закінчиться мій шлях по поневіряннях.

12 серпня.

Щастя моє потьмарилося, надії померкли – отримана від інспектора приватна звістка через учителя, що одного «свідоцтва» від харківської поліції недостатньо, необхідно із слав'яносербської. Просила із сльозами П., що їде сьогодні в Слав'яносербськ, дістати мені, якщо можливо, це свідоцтво від ісправника. Обіцяв.

13 серпня.

Нове повідомлення від інспектора – вимога довести, що я дійсно російська піддана. Посилаю естафету в Слав'яносербськ, чи не можна поєднати поліцейське свідоцтво з таким посвідченням?!

14 серпня.

Нарешті, отримала другу половину мого благополуччя – поліцейське свідоцтво із Слав'яносербська, яке свідчить, що я поведінки відмінної, і на довершення щастя у кінці додане, що я, дійсно, російська піддана. Сьогодні відправляю інспекторові відповідь і на

цю нову пробу, що ж далі? О, напевно, яке-небудь нове посвідчення. Це просто якась «бочка Данаїд», що наповнюється проханнями, відношеннями, свідоцтвами і заявами...

17 серпня.

Нова вимога: довести, що я православного віросповідання. Говорять, що для цього потрібне моє метричне свідоцтво з міста, де я народилася – Борзні, 38 років тому. Борзна ця відтоді горіла раз 20, отже, навряд чи можливо буде виклопотати таку метрику. Відправляю, про всяк випадок, лист до Харкова, може, там удасться добути.

18 серпня.

Лист від родича.

«Тільки що я отримав вашу вимогу відносно посвідчення в тому, що ви православного віросповідання, як явився до мене ваш сусід Г. і повідомив таке: він зустрівся з р. П-вим на залізниці, і той доручив йому передати вам, що, окрім паперів, доставлених вже вами, настійно вимагається довести, що ви законна дружина вашого чоловіка. Постараюся виклопотати усі ці посвідчення і задовольнити таким чином вашого дивного інспектора».

23 серпня я получила цей папір.

24 серпня.

Здавалось би, що чаша терпіння повинна була б переповнитися, і після випадків відчаю і байдужості повинен був би з'явитися протест. Але у мене виходить інакше: як бійця охоплює надпорив і мужність, чим більше перешкод попереду, ще привабливішою і бажанішою здається йому перемога, так і я: хвилинами мені здається, що я не любила б так цю школу, якби вона не далася мені з такими стражданнями, що влаштовувати справу за сприятливих умов не диво, – ні, ти зроби її тоді, коли все проти тебе, і в результаті з'явиться упевненість у своїй наполегливості, відданості і силі. Помста моя повинна полягати не в тому, щоб повернутися назад і спалити кораблі, а в тому, щоб залишитися на полі битви, виграти битву, створити зразкову школу і довести, що була права я, а не пани П-ви.

Ось що писала я вчора одному зі своїх знайомих, що біг з поля битви громадської діяльності в село і що занурився там «в дрімоту життя дозвільного», що мені, проте, не заважає поважати в нім людину розумну і чесну: «Ви звинувачуєте мене в тому, що я відмовляюся від газетної статті і, запрошуючи захищати Спасовича, в глибині душі не бажаю навіть його захисту. Перш, ніж звинувачувати мене, вислухайте мої аргументи: я знаходжу, що людей, готових протестувати, викривати і сперечатися значно більше, ніж людей, що бажають напролом, що б то не було, робити справу – громадську справу, в яку вони вірять, якій вони передбачають майбуття.

Я не беруся судити, хто більше служить суспільству, хто корисніший, хто заслуговує більшої поваги, більшої симпатії, – я почуваю тільки себе такою, що належить до другої категорії. Виходячи з цього положення, я не хочу бути на лаві підсудних у шкільній справі, я не хочу дозволити взяти верх лихослів'ю панів П-вих, я не хочу накидати тіні на мою минулу педагогічну діяльність, я не хочу бути зарахованою до осіб невдоволених і протестуючих, я не хочу хвилиної перемоги ідеї і привабливого мученицького вінка безневинно постраждалої, купленого ціною можливості робити справу!»

«Говорять, що справа передається до окружного суду. Окружний суддя знайшов її собі неосудним і передав судовому слідчому.

«Відомий адвокат Спасович говорить, що він сам бажав би бути підсудним у такій справі, що такі справи слід роздувати, а не гасити, що він безкоштовно прийде захищати його. З Петербургу мені пропонують знову помістити цю історію в одній з поширених газет, але я повторюю: не цього мені треба, мені треба робити справу і тільки».

28 серпня.

Речі укладені, діти в дорозі, одна я затримувалася до останньої хвилини в надії отримати дозвіл, і дочекалася-таки і від інспектора, і від ради училища, але відкрити школу неможливо. Завтра я неминуче повинна виїхати в Харків, оскільки 2-го відкриття недільної школи після літніх канікул. Прийдеться приїхати 3 вересня після зборів, але

радісна звістка облетіла вже усі хати і маленькі фігурки безперестанно шмигають біля воріт.

29 серпня.

В дорозі. (З села в місто).

*Станція Микитівка.
(3 год. після полуд.)*

Я сідала в екіпаж, оточена веселим натовпом дітей, щаслива через майбутню радість. У воротах показався старий рознощик пакетів з Михайлівської волості і подав мені якийсь папір. Як не була підготовлена я до виклику судового слідчого, але він невимовно уразив мене: знову похолоднішали руки і потемніло в очах. Під враженням останньої радості мені здавалося, що все те гірке відійшло кудись далеко, далеко, я готова була все забути, усім пробачити і раптом знову... Я повертаюся в Харків, торжествуючи перемогу, а тут цей виклик до судового слідчого, і що я йому скажу, і як усе це буде, і чим закінчиться? Усе це питання, відповіді на які ніхто не може передбачити.

6 вересня.

(Знову в селі).

*С. Олексіївка
(12 год. ночі.)*

Мені здається, що в житті моєму я ніколи не була присутньою на такій урочистості, як сьогодні. Хотіла заснути і не можу – перед очима все та ж картина: священник в світлій рясі з хрестом в руках, за ним натовп дітей, веселих, нарядних, як на світле свято, за ними натовп народу, що благоговійно йде за усією цією процесією, усе це рухається до тільки що збудованої будівлі. Сонце яскраво освітлює усю цю картину, а у вухах лунають дитячі голоси: «Врятуй, Господи, люди Твоя!» Народ зібрався з усіх навколишніх сіл, і не один народ, а усі сусіди і близькі, і далекі, усі вони знали, якою ціною купила я цю урочистість, і, здавалося, зійшлися поради моєї радості. Ми заявили усім і кожному, що не можемо прийняти більше 40 дітей, поки побудується справжня школа, а нам привели 60. Зрозуміло, старим приятелям було віддано перевагу, додали 10 нових з доросліших дітей, а 20 записали на весну.

7 вересня.

(З села в місто).

*Станція Микитівка.
(3 год. полуд.)*

Я майже не спала цю ніч – картини радості змінювалися важким очікуванням ранку і виклику судового слідчого. О 8 год. я була вже готова до від'їзду в Михайлівку, а о пів на 9-ту під'їжджала до волосного правління, до того самого волосного правління, де судять конокрадів і шахраїв. Нерви мої були у вищому ступені напружені, але я силилася утриматися від сліз, умовляючи себе, що плакати ганебно. Вночі, втім, я написала заяву саме на випадок сліз і неможливості з'ясувати справу як слід. Ця заява-експромт лежала у мене в кишені, так, як є, не переписана навіть; втім, у ній не було жодної помарки, так навчили мене писати ділові папери в Слав'яносербську.

Ми під'їжджали до волосного правління, коли здалека почувся дзвоник, від якого в мене мерзнуло серце, і через кілька хвилин показалася трійка – на трійці сиділа молода людина у білому кашкеті з кокардою, найелегантнішого виду, і слуга. Молода людина, втім, для мене не була «людиною», – це був «судовий слідчий». Молодецьки вискочив він з тарантаса, закрив за собою швидко двері і вислав людину сказати, що просить мене завітати в залу у будинок Миоковичей. Ці добрі сусіди – Миоковичі, бачачи, вірогідно, на обличчі моєму вираз жаху кожного разу, коли мова заходила про судового слідчого, і раніше заспокоювали мене припущенням, що суд наді мною відбуватиметься у них у будинку, як це не раз вже бувало, але мені здавалося, що це ще соромніше. Тим не менше, ми веліли повернути коней до будинку Миоковичів.

Назустріч нам, точно бажаючи швидше виручити мене з біди, бігла розпатлана і в уранішньому негліже добра Катерина Олександрівна. Угледівши мене, вона стала махати руками, точно боячись, що я мину їх будинок, або запідозрю, що вони покинули мене у

біді. Це було вже вище за мої сили, я заголосила і, ридаючи, увійшла до них у будинок. Мене силилися утішити, заспокоїти – ніщо не допомагало. Нарешті, в залі почулися кроки, і до кімнати увійшов судовий слідчий. Не знаю, як це сталося, але я миттю перестала плакати і відчула раптом такий прилив свідомості власної гідності і гордості, що абсолютно твердо прослідкувала за ним на його запрошення в залу. Ми сіли один проти одного. Судовий слідчий не без юпітерської величі почав із наступного: «Ваша справа – це перша справа в моїй юридичній практиці такого роду, а тому я, як молодий юрист, вважав необхідним порадитися в цьому випадку з моїми товаришами-юристами, досвідченішими, ніж я. З цією метою я побував в окружному суді, і після тривалої консультації ми вирішили запропонувати вам наступне питання, яке буде першим і останнім і визначить відношення вашої справи, а саме: чи визнаєте ви, що школа, яка існувала в селі Олексіївка, Михайлівської волості, існувала без дозволу?»

- Даруйте, – заперечила я спокійно, – але є питання перше за це, а саме: чи існувала школа в селі Олексіївка, Михайлівської волості?

Молодий юрист навіть підскаочив трохи на стільці.

- Як! Ви це відкидаєте?

- Так!

- Що ж це було по-вашому?

- Це було просте навчання грамоті вдома, яке на підставі примітки до ст. 2-ї Височайше затвердженого положення про початкове народне училище дозволяється особам усіх станів без дозволу ради училища.

І я відкрила перед ним надруковане «Положення про початкові народні училища», що було при мені. Молодий юрист, мабуть, дещо сконфузився і запитав мене менш вже юпітерським тоном:

- А чим ви можете довести, що це була не школа?

- Тим, – відповідала я, відчуючи, що набираю все більш і більш грізного вигляду, – що тут не було ніяких елементів, що входять до складу поняття про школу: школа вимагає «певного приміщення» – його не було, оскільки ми учили в саду і на балконі; школа вимагає учителя, його не було, оскільки я займалася сама з дітьми; школа вимагає певної програми – її не було; школа вимагає законовчителя – його не було. Втім, дозвольте мені подати вам заяву, з якої ви цілком ясно побачите увесь хід справи. Заяву цю я прошу вас пришити до справи!

І я подала йому заяву, відчуючи, що ми позитивно помінялися ролями.

Заява моя була наступного змісту:

Заява.

У минулому 1878 р., приїхавши вперше в маєток чоловіка мого, с. Олексіївку Михайлівської волості, я провела в ній 3 літні місяці. Працюючи 16 років на терені народної освіти, я, природно, поцікавилася, чи існують поблизу нас школи, і дізналася, що в Михайлівській волості немає жодної. Ця обставина дала мені привід наважитися влаштувати, за участю земства, народне училище. З цією метою я звернулася до сусіда мого Н. Н. П., як одного із земських діячів і окружного судді-юриста, здатного роз'яснити мені порядок ведення справи, і просила його допомогти мені. У вересні того ж року відбулися земські збори, на яких з питання про народну освіту вирішено було відкривати земські школи і видавати субсидію в 400 р. тільки там, де громада або приватна особа зобов'язеться вносити зі свого боку 200 і покаже таким чином своє співчуття до школи і бажання сприяти її інтересам. В цей час я була вже в Харкові – моєму постійному місці проживання.

Приїхавши цього року в село в травні місяці, я відновила свої переговори з цієї справи з П., причому він оголосив мені, що передусім треба подати прохання інспекторові народного училища П-ву і обіцяв доставити на днях форму такого прохання, але як чоловік зайнятий і службою, і господарством, уповільнив дещо з доставкою мені цієї форми, а я, у свою чергу, отримавши від нього прохання, уповільнила відправку, наводячи довідку, як звуть П-ва, де він знаходиться, оскільки у Бахмуті його не було, яку слід прикладати марку і т. п. У цих клопотах пройшов приблизно місяць; між тим, деякі з

сусідів лякали мене пророцтвом, що отримаю я дозвіл, збудую будинок, але учнів не буде, що народ наш не схильний до школи, що йому потрібні малолітні працівники і т. п. Налякана частково цими пророцтвами місцевих жителів, я задумала зробити експеримент до відкриття школи. Пам'ятаючи дуже добре про інспектора і необхідність просити передусім у нього дозвіл школи, я в той же час знала, що на підставі примітки до статті 2-ї Височайше затвердженого положення про початкові народні училища 1864 р., «дозволяється просте навчання грамоті вдома без дозволу ради училища». Крім того, за незлочинність цього експерименту говорило усе моє минуле, підкріплене такими фактами: в 1871 році барон Корф – відомий діяч по народній освіті, оглядав у Харкові школу, в якій я розпорядник, і дав про неї самий схвальний відгук, надрукований у ряді газетних статей під заголовком: «Приватна ініціатива у справі народної освіти». У 1873 році я отримала подяку від харківської міської думи, на чолі якої знаходився тоді колишній професор харківського університету Е. С. Гордієнко. У 1874 р., за поданням місцевого начальства, обдарована подарунком з кабінету Її Величності. У 1878 р. школу відвідав член-ревізор Святішого Синоду С. І. Миропольський і, ретельно вивчивши її, написав історію школи під заголовком: «Школа і Суспільство», в якій в самих утішних виразах доводив, що ця установа єдина в Росії. Статті ці надруковані в 3-х книгах педагогічного журналу «Сім'я і Школа» за 1878 рік.

Усе це, повторюю я, здавалося мені достатнім для права проведення експерименту – чи пошлють дітей вчитися. Випадок допоміг мені: знайомий мужик кравець, знімаючи мірку з молодшого сина мого, помітив: «І у мене є такий хлопчик, і страсть як бажає вчитися, та ніде близько немає школи!»

Я запропонувала, щоб хлопчик ходив до мене вчитися, а на 3-й день мене просили про те ж наш прикажчик, садівник, двірник, кучер і ще декілька матерів із сусідніх хат. Таким чином, абсолютно несподівано для мене самої і всупереч місцевим пророцтвам, за 2 – 3 дні набралось до 30-ти дітей. 1-й тиждень я присвятила завданням охайності: роздала по шматку мила, по частому гребінцю, хлопчикам веліла підстригтися, дівчаткам – зняти хусточки і причісуватися щодня; дивилася, чи чисті руки, вуха, нігті, голови і пояснювала необхідність чистоти для здоров'я. 2-й тиждень ми приступили до розучування молитви «Отче наш» з поясненням і співом, а на 3-у взялися за рухливу азбуку.

Займалися ми усім цим на балконі, в саду, оскільки іншого приміщення тоді не було, і мріяли про те, що до відкриття школи старші учні закінчать азбуку і утворять з себе 2-у групу, як раптом поліція – становий пристав. Зрозуміло, я показую йому усі докази своєї благонадійності, усі свої папери, але він відповідає: «Усе це має значення тільки в Харківській губернії, а тепер ви в Катеринославській!» Не здатна від хвилювання міркувати, що закони в Росії всюди одні і ті ж, я підкоряюся вимозі поліцейського чиновника і пишу розписку, що аж до дозволу місцевого начальства припиняю заняття з дітьми, зберігаючи, проте, свідомість настільки, що не пишу «закриваю школу», як вимагає він, оскільки школи ніякої не було, а було «просто навчання грамоті вдома», і навіть менш того, «на балконі», і навіть менш ніж навчання, оскільки навіювання правил охайності і спів не можна вважати за організовані шкільні заняття.

Другого ж дня я відправляю прохання інспекторові і в училищну раду. Училищна рада негайно дозволяє відкрити земське народне училище в с. Олексіївці і призначає субсидію, але інспектор, не бажаючи зрозуміти, що це школа земська, що учителя в ній призначає земство з його згоди, що я представляю собою не більш як жертводавець 3,000 крб., ставить мені перешкоди і вимагає не разом, а поступово, зтягуючи справу до мого від'їзду: 1) поліцейське свідоцтво від харківської поліції; 2) таке ж від слав'яносербської, потім свідоцтво про те, що я російська піддана, потім, що я православної віри, і, нарешті, 5) що я законна дружина мого чоловіка. Я доставляю усі ці докази, і, нарешті, за два дні до мого від'їзду школа відкрита, але тут же я долучаю повістку від п. судового слідчого, як посередника справи, що переходить в окружний суд, причому сказано, що я звинувачуюся в кримінальному злочині «в порушенні постанов про виховання юнацтва».

*7 вересня 1879 р.
с. Олексіївка.*

Дочитавши заяву, молодий юрист абсолютно вже зніяковіло пробурмотів:

- Так, я повинен признатися, що «заява» ваша дійсно збила мене з позиції, і я теж готовий визнати, що школи не було. Зважаючи на це, я не можу знімати з вас свідчень, оскільки ми знімаємо свідчення тільки з підсудних, а визнати вас підсудною я не можу. Прийдеться зняти свідчення з школярів – і тільки.

Остання фраза наповнила моє серце жахом: як, допитувати цих невинних дітей, навести на населення жах, відштовхнути, може бути, від школи, подумала я, і сказала голосно: «Кожна людина, що провинилася, повинна сама виносити собі покарання, а тому прошу вас, карайте мене – ви можете передати справу до окружного суду, я навіть це бажаю, оскільки Спасович роз'яснить при цьому, як поставлена у нас в глушині справа народної освіти; тільки прошу вас – не чіпайте дітей! Втім, вибачте, – додала я поспішно, – можливо, я не маю права просити про що б то не було?!

- Ні, чому ж, – заперечив він також зніяковіло, – ви маєте право просити і навіть ваше прохання може бути уважене, – я, мабуть, не запитаю дітей, а запитаю сусідів. Що ж до окружного суду, то якщо ви бажаєте, щоб справа перейшла туди, то ви повинні визнати, що школа існувала, і заплатити 50 коп. штрафу.

- Ні за що! – заперечила я гаряче, – якби мені належало заплатити одну коп. або просидіти у в'язниці, я вибрала б останнє, але ні за що не визнала б себе винною проти переконання!

- Ви вільні! – сказав чемно молодий юрист, підводячись з місця.

Я вийшла твердо і спокійно як, увійшла, цілком задоволена собою, зажадавши заздалегідь у мого судді розписку в тому, що він отримав мою заяву.

17 вересня.

Харків.

Після візиту в камеру судового слідчого я постійно тривожилася думкою про те, чи вільний буде Спасович, якщо знадобиться його захист, і вкрай була рада сьогодні його декільком заспокійливим рядкам, ось вони:

«Милостива Пані, Христина Данилівна!

Завжди, коли ви зажадаєте мене виручати вас на суді, обіцяю бути до ваших послуг. **По усій вирогідності**, проте, до цього не дійде. Через кілька годин їду в Краків на ювілей Крашевського, але повернуся ніяк не пізніше 1 жовтня.

З глибокою повагою до вас, відданий Спасович.

15 вересня 1879 р.»

29 жовтня.

(Уривок з листа сільського учителя)

«26-го в п'ятницю, займаюсь я, як раптом висовується якась голова з дверей моєї кімнати і говорить: «Дозвольте вас на хвилину відірвати від справи; я судовий слідчий, приїхав зробити дізнання».

Думаю собі: «Дуже неприємно мати такого гостя!», і повинен визнати, що навіть здрейфив, по-перше, від несподіваної появи голови, а по-друге, за вас і за школу здрейфив. Першого він викликав Романа Попова, а потім Краснощоківих і Головнева, але вони відмовилися, оскільки не були тоді в школі. Він запитав Романа, хто з ним ще тоді вчився? і той вказав на Марусю Товстенку. Судовий слідчий допитував і її. Діти показали:

- Нас було більше 10, учила нас Христина Данилівна усіх співати «Отче наш!», а деякі вчилися по азбуці, вчилися ж ми на балконі.

На свідченні своєму, писаному самим слідчим, вони розписалися. Потім приїжджав урядник увечері і дітей не застав. Приїжджав він у тій же справі, маючи припис від станового пристава, і заявив усім батькам тих, що вчилися тоді у вас дітей явитися у волость для допиту. Чим же це закінчилося – не знаю; можу тільки, Х. Д., запевнити вас в одному, що усе це на учнів нітрохи не вплинуло – вони залишилися веселі, як і були раніше.

Даруйте, будь ласка, Х. Д., що повідомляю вам ці неприємні новини. Не хочу нічого приховувати.

Діти ходять акуратно. Усі вони кланяються вам».

28 жовтня, 1879 р. Село Олексіївка.

30 жовтня.

Лист цей знову навіяв на мене сумні думи: Господи, коли ж кінець цьому?! Бідні дітки! Найзворушливіше, безперечно, те, що самі розписалися на своєму свідченні.

1 листопада.

Сьогодні отримала копію з постанови судового слідчого. Вона обрадувала мене, як моральне задоволення після довгих місяців страждань і сумнівів. Ймовірно, суд погодився з його думкою і настане кінець моїм тривогам... Якби ж то!

Постанова судового слідчого полягала приблизно в наступному: 1879 р. жовтня 27 дня і. д. судового слідчого 2-ої ділянки Слав'яносербського повіту, в м. Слав'яносербськ, розглянувши обставини справи по звинуваченню пані Алчевської в порушенні 1049 ст. кар. про покар. визначив, що пані Алчевська мала право на відкриття школи, що доводиться, окрім відомих і з'ясованих нею в поданій заяві фактів з діяльності її на терені безкоштовного викладання грамотності, між іншим, вже і тим, що вона і отримала вже дозвіл на відкриття школи, що нині існує в її селі, в якій навчаються малолітні селяни грамотності; за цим, хоча пані Алчевська до отримання формального дозволу відкрити власну школу і закликала малолітніх селянських дітей до себе додому, де учила їх спочатку, роблячи дослід і підготовку для майбутньої школи, у відкритті якої і сумніватися не мала підстав, але, оскільки за внутрішнім сенсом 1049 ст. карн. про покар. подібні дії з її боку не складають злочину, полягаючи лише в невиконанні відомої формальності, яка потім була виконана, то тому і порушення 1049 ст. карн. про покар. пані Алчевською здійснено не було, бо закон, встановлюючи норму в 1049 ст. карн. про покар. мав на увазі попередити можливість навчати дітей особами некомпетентними у цій справі або ж такими, що можуть поселити в малолітніх погані початки моральності, але зовсім не передбачав тих випадків, коли особи, що безумовно мають права на право викладання і відомі своєю педагогічною діяльністю, бажаючи поселити між народом початки моральності, релігії і грамотності, жертвують своїм майном для досягнення цієї суспільно-урядової мети, зважаючи на яку і власною безкорисною працею, бажаючи взяти участь у справі народної освіти, готують дітей до навчання їх у «власній школі», яку мають намір відкрити. Зважаючи на особисту ініціативу в такій громадській справі, зважаючи на місцеві умови і нерозуміння ще народом користі грамотності без відомої підготовки до цієї справи самих дітей, не можна було б і наважитися відкрити школи, і таким шляхом був би убитий особистий елемент і особиста ініціатива у справі поширення грамотності, чого закон, що ставиться до цього із співчуттям, не міг допустити. Що ж до думки допитаного в якості експерта п. П-ва, то, оскільки у свідченні своєму, головним чином, він намагався спростувати заяви п. Алчевської відносно її утисків ним, і, нарешті, оскільки він не визнав себе компетентним у справі вирішення запропонованих йому питань в науково - юридичному сенсі, то тому свідчення його у справі не може мати істотного, а тим більше вирішального значення. Зважаючи на викладені міркування і не знаходячи в діях пані Алчевської ознак якого-небудь злочину, керуючись 277 ст. уст. карн. суд., ухвалив: не притягаючи в якості звинувачуваної п. Алчевську, справу цю, за відсутністю складу злочину, надати для припинення до Ізюмського окружного суду, через пана прокурора». І дійсно, постановою Ізюмського окружного суду від 20-го листопада 1879 року справа була припинена.

Заняття в харківській недільній школі Х. Алчевської

Будинок недільної школи Х.Д. Алчевської в Харкові. 1893 р.

Будинок школи в с. Олексіївка Катеринославської губ.

Х.Д. Алчевська з селянами с. Олексіївки Михайлівської волості
Слав'яносербського повіту Катеринославської губернії. Початок XX ст.

Учні Олексіївської школи

Олексій та Христина Алчевські

Борис та Марія Грінченки з донькою

Діти Христини та Олексія Алчевських

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

ЗМІСТ

БОРИС ГРІНЧЕНКО	3
<i>Алчевська Х. О.</i> Плугатар ниви молодії.....	4
<i>Плевако М.</i> Вчителювання (1881 – 1893).....	5
<i>Михайлович В.</i> Селянська пам'ятка про Грінченка.....	10
УРИВКИ З ДЕЯКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦЬ	13
Якої нам треба школи	13
На безпросвітному шляху. VI. Без розвитку народної мови немає розвитку народу	20
Народні вчителі і українська школа. Розділ VII.....	24
Книга на селі. Кільки слів на початок	26
Три питання нашого правопису (урибок).....	30
Українська граматка до науки читання й писання	31
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ "СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ"	45
"Грінченківка"	45
<i>Хвиля А.</i> До нового видання "Словника української мови"	45
З авторської передмови до першого видання "Словаря..."	45
ЕПІЗОДИ З ВЛАСНОГО ЖИТТЯ	55
Екзамен (оповідання).....	55
Непокірний (оповідання).....	59
З ПАТРІОТИЧНИХ ПОЕЗІЙ	65
Я – раб	65
Гармонія	65
До праці.....	65
Марусі Вітровій	65
Зернятка	66
Землякам, що раз на рік збираються на Шевченкові роковини співати гімн	67
Хлібороб	68
Моє щастя	68
ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА	69
«Гетьманша»	70
ПЕРЕДУМАНЕ І ПЕРЕЖИТЕ (урибки)	75
Сповідь	75
Історія відкриття школи в с. Олексіївка Михайлівської волості	82
Уривки з щоденника	84

Борис ГРІНЧЕНКО, Христина АЛЧЕВСЬКА

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Редакційна група:

*Бак Вікторія, Огнєва Людмила,
Первак Майя, Салієнко Ніна*

Упорядник, автор приміток
та перекладач з російської,
Людмила Огнєва

Коректор
Майя Первак

Підписано до друку 16.05.2019. Формат 60х84 ¹/₁₆
Гарнітура Calibri. Папір офсетний
Умовн. друк. арк. 5,7. Обл. вид. арк. 8.
Зам №1928. Наклад 50 прим.

ТОВ «Домінанта Прінт», 49008, Дніпропетровська обл.,
м. Дніпро, вул. Театральна, буд. 6.
Свідоцтво ДК № 5741 від 31.10.2017 р.

Друк: друкарня ТОВ «Домінанта Прінт»,
м. Дніпро, вул. Театральна, буд. 6
Тел. (056) 785-04-00
www.dmprint.com.ua

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ

КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Педагогічну скарбницю Європи XVIII – XX ст. було збагачено неповторними наробками українських філософів та педагогів, яких можна вважати класиками гуманної педагогіки. До них відносимо Памфіла Юркевича, Григорія Сковороду, Костянтина Ушинського, Августина Волошина, Константину Малицьку, Софію Русову, Христину Алчевську, Бориса Грінченка, Михайла Драгоманова, Андрея Шептицького, Василя Сухомлинського, Антона Макаренка, Олексу Тихого.

Виданням циклу книг «Антологія гуманної педагогіки. Класична педагогічна спадщина України» ми хочемо звернути увагу сучасних педагогів на імена тих видатних українців, чиєю спадщиною ми користуємось, але у вигляді спрощених компіляцій. Тоді як повернення до першоджерел не тільки збагатить досвід, а й сприятиме відновленню нашої гідності як носіїв загальноукраїнської ментальності духовного гуманізму, без якої не існувало б Європейського простору гуманістичних цінностей.

О. Тихий. **МОВА НАРОДУ, ДОЛЯ ЛЮДИНИ**

К. Малицька. **ПОРА! ВЕЛИКИЙ ЧАС НАСТАВ!**

Б. Грінченко, Х. Алчевська. **ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!**